

УКРАЇНА

**УКРАЇНОЗНАВСТВО
і ФРАНЦУЗЬКЕ,
КУЛЬТУРНЕ,
ЖИТТЯ**

ч. 6.

ПАРИЖ

1951.

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK.

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

ЗМІСТ:

Ілько Борщак: Україна в Парижі. Вулиця Бонапарта. Колишня шведська амбасада. Домовина Яна Казимира в церкві Сен-Жермен-де-Пре. Стаття про М. Драгоманова в журналі «La Plume». Малир А. Лосенко в Парижі (401). — НТШ у Франції (408). — **Ілько Борщак:** Опікун української культури [До 60-річчя народження єпископа І. Бучка] (410). — **Є. Бачинський:** Ярослав Федорчук, заслужений український публіцист (413). — **Юрій Шерех:** В. Петров, як я його бачив. (422). — **В. Домонтович:** Болотяна Люкроза [Фрагмент: «Університетські роки»] (431). — **С. Томашівський:** історик (432). — **А. Амман:** Ісусового Товариства: Унів, яким він колись був (437). — **В. Кубішович:** Етнографічна мапа України (442). — **Б. Крупницький:** З студентських спогадів історика. І. Київ (446). — **П. Ковалів:** Білоруська мова в словнику В. Даля (450). — **Ілько Борщак:** Неймовірний закид [Чи був О. Севрюк «подвійний агент»?] (454). — **Париж-ювілят** (461). — **Документи:** Французький голос за визнання України 1920 р. (467). — **Забуті сторінки:** З думок М. Драгоманова (472). — **Про згаслях:** о. Йосафат Скрутень (473); Микола Грунський (476); Дені Рош (477). — **Науково-культурна хроніка:** Етнографічні студії на Україні в XIX та XX ст. (481); Календар українознавства за 1951 р. (481); По шпальтах українських газет (483). — **Наші відгуки.** (484). — **Огляд і рецензії** (491). — **Наше листування** (496). — **Україніка** (496*). — **Надіслане до Редакції** (496*).

SOMMAIRE :

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. La rue Bonaparte. L'ancienne ambassade de Suède. La tombe de Jean-Casimir à l'église Saint-Germain des Prés. Article sur M. Dragomanov dans «La Plume». Le peintre Losenko à Paris (401). — La Société Savante Chevchenko en France (408). — **E. Borschak:** Le 60e anniversaire de Monseigneur Boutchko, protecteur de la culture ukrainienne (410). — **E. Batchynskyj:** J. Fedortchouk publiciste ukrainien (413). — **Jurij Cherekh:** Victor Petrov tel que je l'ai connu (422). — **V. Domontovytch:** L'Université de Kiev (431). — **S. Tomachyovskyj:** historien (432). — **A. M. Ammann S. J.:** Le monastère de Ouniv jadis (437). — **V. Kubijovytch:** La carte ethnographique de la Galicie (442). — **B. Kroupnyckyj:** Souvenirs d'un étudiant. I. Kiev (446). — **P. Kovaliv:** Le blan-ruthène dans la dictionnaire de Dahl (450). — **E. Borschak:** O. Sevriuk était-il un agent double? (454). — **Paris a deux mille ans** (461). — **Documents:** Une voix française en 1920 pour la reconnaissance de l'Ukraine (467). — **Pages oubliées:** M. Dragomanov: Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe occidentale (472). — **Nécrologie:** Le R. P. Josaphat Skrouten (473); Nicolas Hrounskyj (476); Denis Roche (477). — **Chronique:** Les études ethnographiques en Ukraine aux XIXe et XXe siècles (481). — **Le Calendrier des études ukrainienne en 1951** (481). — **Dans les colonnes des journaux ukrainiens** (483). — **Nos échos** (484). — **Comptes-rendus et analyses** (491). — **Correspondance** (496). — **Ucrainica** (496*). — **Livres reçus** (496*).

Редагування цього збірника закінчено 31 грудня.

« УКРАЇНА »

Українознавчі збірники за редакцією І. Борщака, з участю видатних українських науковців.

Виходить двічі на рік.

Передплата на 1952 рік з пересилкою — 500 фр.

Ціна окремого збірника: у Франції — 275 франків; у Бельгії — 40 франків; у Німеччині — 3 марки; в Англії — 5 шилінгів; у ЗДА — 80 центів.

Представник «України» в ЗДА: **Mykola Hnatyshak**, 153, Church str., Amsterdam, N. Y., U. S. A.

В Англії: **Skorobohatyj**, 449, Two Ball Linnen, Fenham, Newcastle upon Tyne, England.

В Бельгії: **Roman Zybenko**, B. P. 84 Louvain, Belgique.

Гроші надати на поштовеkonto: **C.P. Paris. C. 7247 19.**

M. IOUTOVITCH V., 186, Bd. Saint-Germain, Paris (VI*).

Надрукувати матеріали з «України» дозволяється, але з зазначення редакції.

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1951.

ЗБІРНИК ШОСТИИ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

VI

Латинський квартал

Вулиця Бонапарта. — Майдан Сен-Сюльпіс і о. Лякордер. — Будинок колишньої шведської амбасаді в XVIII в. — Шведський амбасадор граф Еренсверд (1931). — Майдан і церква Сен-Жермен-де-Пре з домовиною Яна-Казимира. — Будинок редакції «La Plume». — Антін Лосенко в паризькій Ecole des Beaux-Arts.

Вулиця Бонапарта, що тягнеться від Сени до Люксембурзького саду, є одна з тих вулиць, що заслуговує на особливу увагу українського мандрівника в Латинському кварталі.

Мандрування по ній почнемо від славного Сен-Сюльпіського майдану, створеного за часів Другої імперії. Хоч вуличний рух у Парижі шалено зріс у порівнянні з минулими часами, цей майдан і далі відповідає сказаному про нього колись: «Жодного тут шуму, жодної юрби, лише дерева...» (Ж. Гюїсман).

Праворуч від церкви, в колишній паризькій семінарії, тепер міститься фінансовий уряд. Але український мандрівник, особливо ж католик, дивлячись на цей будинок, не може не викликати в своїй уяві постать о. Лякордера, що вчився тут у семінарії, того самого Лякордера, краси й гордості французького духовного красномовства, що 14. IV. 1850 р. виголосив у Соборі Паризької Богоматері проповідь про вагу Церковної Унії...

Під № 52 при вулиці Бонапарта, на розі майдану Сен-Жермен-де-Пре, стоїть звичайнісінький будинок, на який сьогодні мало хто звертає увагу, хіба той, хто приходить до крамниці, розташованої у цьому будинку. Але в 30-х роках XVIII в. тут містилася шведська амбасада. Щотижня, а іноді й щодня, сюди приходив французький старшина й замикався вічна-віч зі шведським амбасадором. Старшина цей був Григор Орлик, що тоді з Парижу, можна сказати, керував українським визвольним рухом у Краю. Як саме він ним керував, цікавий читач може довідатися з нашої праці «Великий Мазепинець» (Львів, 1932).

Спомин про будинок шведської амбасаді в 30-х роках XVIII в. ми-мохить нагадує мені сьогодні перше побачення, в березні 1931 р., зі

згаслим уже тепер шведським амбасадором у Парижі, графом Альбертом Еренсверд (Ehrensvaerd) в новому будинку шведської амбасадати, що міститься тепер у зовсім іншій ділянці, коло майдану Егуаль, на авеню Марсо. Вівідав я графа Еренсверда, щоб піднести йому особисто свою французьку книжку про Мазепу.

Зі старого аристократичного роду, що залишив своє ім'я в історії шведсько-фінляндських зносин, граф Еренсверд був спершу міністер закордонних справ у Швеції, а потім довгорічний амбасадор у Парижі, де, йдучи слідами своїх попередників XVIII в., висловлював на ділі гарячу симпатію до французьких письменників і артистів. Сам письменник, граф Еренсверд присвятив низку своїх книг французьким поетам.

Останні роки свого життя граф Еренсверд прожив у малому університетському місті Люнді, де сьогодні пробуває постійний співробітник «України» проф. Ю. Шерех. Еренсверд кохався, як писав до нас, у садках Люнду, у тій атмосфері праці й духовості, що панують в історичному шведському місті, що колись бачило в себе студента Григора Орлика. Граф Еренсверд помер, здається, 1940 р. Свідок фінляндської драми, закликаючи в пресі Швецію допомогти своїй колишній провінції, що змагалася в нерівній боротьбі з Радянським Союзом, в останньому до нас листі цей гуманіст XX в. висловлював свій глибокий сум з приводу втрати війни, загрози цілій західній цивілізації, бо він ніколи не крився з своїми симпатіями до Заходу й, зокрема, до Франції.

В той, вже далекий, березневий день нашого першого побачення граф Еренсверд затримав мене коло 2-3-х годин і все розпитував про Україну й українців. Я тоді мав змогу знову пересвідчитися в тому, що я вже знав з 1919 р., коли працював у стокгольмських архівах, а саме, що, незважаючи на всі теперішні симпатії до України, союз Карла XII і Мазепи для шведів, навіть для найбільш освічених і симпатичних, був чисто музейним спомином.

— Певно, — казав нам граф Еренсверд з якимсь сумом, — Україна буде вільна й самостійна, але коли? У цьому питанні полягає як раз ціла справа. Ви бо, історики, можете чекати, ви оперуєте століттями, але ми політики, мусимо числитися виключно з сучасними фактами, чекати довго ми не можемо...

Мені здавалося тоді, що Його Ексцеленція, Амбасадор Його Величності Шведського Короля в Парижі, висловлюючи наведені думки, жалкував, що він не може скинути свою блискучу уніформу амбасадора й виявити свою справжню особистість — гуманіста, письменника й історика... Геть пізніше, 1940 р., на емеритурі, він «радів, що не є більше офіційльна особа» й що «може як історик теж тепер оперувати століттями»... (Лист з 4. II. 1940).

**

На майдані Сен-Жермен-де-Пре височить церква тієї самої назви, найстарша паризька церква, що її дзвіниця була за початок славного абатства Сен-Жермен-де-Пре, яке, властиво, створило VI-ту ділянку Парижу. За римських часів тут був поганський храм Ізиди, що на його місці король Хільдеберт, син Хльодвіга, на прохання паризького єпископа Сен-Жермена, збудував 588 р. базиліку Святого Вікентія й Святого Хреста, але незабаром вона одержала назву Сен-Жермен, за ім'ям єпископа, чий тлінні останки було там поховано. До назви «Сен-Жермен» ще додали «де-Пре» (des Près — на луках), бо базиліку тоді оточували луки, а та-

кож, щоб не змішувати її з другою церквою Сен-Жермен, що була в середмісті.

Кожна завірюха, а їх упродовж віків було чимало, шаліючи над Парижем, не минала церкви Сен-Жермен-де-Пре. Квітуча за часів Каролінгів, вона кілька разів була жертвою нормандських наїздів. Це за тих сумних днів Парижу часів, первісна церква була цілковито зруйнована й 21. IV. 1163 р. папа Олександр III посвятив нову церкву, затвердивши при цьому привілеї Сен-Жерменського абатства. Ця церква, річ ясна, не раз перероблювана за час свого майже тисячолітнього існування, і стоїть сьогодні на майдані. Одинока башта має вигляд фортечної вежі; колись існували ще дві башти, та потім вони зникли.

Недалеко від церкви, на бульварі Сен-Жермен, розташувалися три відомі каварні: *des Deux-Magots, de Flore i Lipp*. Ці назви якимось магічно впливають на лігаторів, особливо на молодих, у Франції, а, може, й закордоном, бо вони знають, що в тих каварнях збирається інтелектуальна еліта цілого світу.

Хочете знати прізвища бодай кількох французьких поетів, письменників, акторів і акторок, що відвідували, чи відвідують ці три «великі» каварні? Альбер Тібодє, Жорж Батай, Жан Жіроду, Жан-Поль Сартр, Жюльєн Бенда, Андре Бретон, Макс Жакоб, Андре Жід, Анрі Массі, Франсуа Моріак, брати Таро, Жорж Дюгамель, Жак Бенвіль, Клод Фаррєр, П'єр Бенуа, Андре Мальро, Поль Валері, Леон Доде, Жан-Люї Барро, Мадлен Рено, Марі Марке, П'єр Брассєр, Жак Марієн, Андре Моруа...

Від самого свого заснування церква Сен-Жермен-де-Пре була осередком абатства, що його перші абати належали до «князів Франції». Недаремно Гюг Капет, майбутній король Франції, мав титул, що йому так заздрили, титул абата Сен-Жерменського. 1613 р. устав Бенедиктинців замінив ув абатстві устав Клоні, й воно зробилося інтелектуальним осередком, відомим у цілій вченій Європі. Це поміж ченцями Сен-Жерменського абатства знаходилися славний археолог Бернар де Монфокок і основник дипломатики у Франції Жан Мабійон.

Багатства абатства були просто казкові. Аж до часів Люї XIV воно було власником майже цілого лівого берега Парижу й навколо його створився «бург» Сен-Жермен. Населення цього «бургу», що до нього належали всі ті, хто був на службі абатства, зробилося таке численне, що треба було збудувати для нього нову церкву — Сен-Сюльпіс. За часів свого найбільшого розширення, межі Сен-Жерменського абатства були: на півдні — теперішня вулиця Жакоб, на заході — теперішня вулиця Сен-Бенуа, на півночі — бульвар Сен-Жермен, а на сході був вхід до абатства.

Цього абатства більше нема. Залишилася лише церква, що має знайти своє місце в «Україні в Парижі», бо тут знаходиться домовина Яна Казимира, польського короля, що його доля була так зв'язана з Україною. Після свого зречення (1668), Ян Казимір поїхав до Франції, де Люї XIV надав йому Сен-Жерменське абатство. (Дружина Яна Казимира була Марія Люїза Гонзаг, Неверська княжна, що виховалася при французькому дворі). Річний прибуток колишнього польського короля становив тоді 172.000 золотих ліврів, сума величезна за тих часів. Ян Казимір мешкав при вулиці Жакоб № 11, у будинку, що тоді належав до Сен-Жерменського абатства й що й досі зберігся. Тут, у Парижі, він і помер (1672 р.) й поховали його в церкві Сен-Жермен-де-Пре.

Мармуровий барельєф домовини — праця ченця Жана Тібо, зображує битву під Берестечком (1651), що скінчилася, як відомо, великою по-

разкою козаків, головню через зраду непевного козацького союзника — Кримського хана. Постаті двох полонених козаків обабіч барельєфу належали «каролівським скульпторам» Каспарові та Бальтазарові Марсі. (У Паризькому Національному Архіві зберігаються три проекти групи полонених козаків з XVII в., що відрізняються від остаточного їх вигляду).

Деталь бою під Берестечком.
(З французької гравюри першої половини XIX в.)

На домовині можна прочитати довгу латинську епітафію, що її зложив чернець абатства Дон Франсуа Дельфас, яка, як це майже завжди буває, мало відповідає історичній правді: «... все непереможний у брях з московитами, шведами, бранденбурцями..., ласкою поборював повсталих козаків...».

Під час французької революції домовина Яна Казимира опинилася на складі «Petits Augustins». Її врятував 1794 р. архітект і археолог Ленуар, що багато зробив тоді для порятунку мистецьких пам'яток. У своєму щоденнику Ленуар занотував під № 405: «5-го термідору другого року (1794) я одержав від громадянина Гарнашара, урядовця комуни Сен-Жермен-де-Пре (дільниці), олов'яний барельєф, що зображує баталію й що походить від домовини Казимира, польського короля. (Alexandre Lenoir. Son Journal... par Louis Courazod. Paris 1877-78). Але постаті двох полонених козаків під час революційної хуртовини десь були зникли, й тільки геть пізніше, за часів Другої імперії, знайшли нижню частину цієї групи, що сьогодні зберігається в музеї Карнавале (Carnavalet). Домовину в теперішньому вигляді реставрували 1824 р.

З Сен-Жерменським абатством зв'язані й інші спомини для українського мандрівника. Це тут у XVII-XVIII віках містилася всевітньо відома книгозбірня Бенедиктинців, де працювали найповажніші ерудити всіх країн і всіх народів. Від цієї книгозбірні, з її славнозвісним «кабінетом рукописів», нині майже нічого не залишилося.

Для українського мандрівника особливу цікавість сьогодні мала б збірка, що її передав до бібліотеки князь де Куален, кому вона дісталася від канцлера Сегюе. Якщо судити з мізерної реинти, що зберігається тепер у Національній Бібліотеці, «Coisliniana» в Сен-Жерменському абатстві кинула б не одне світло на минуле України та її зносини з Європою...

Перед революцією 1789 р. Сен-Жерменська книгозбірня мала 49.387 томів, 7.072 рукописів, між ними чимало слов'янськими мовами — *codices slavici* — (невідомо лише, якими саме слов'янськими мовами).

Прийшли страшні часи революції, що завжди й скрізь є фатальні зокрема для бібліотек. Абатство замкнули, всі ченці розбіглися. Були то дні терору. «Боги прагнули» крові й жертв. Часописи щодня голосили: «зрада»..., «ворог у столиці»... На абатство звернули, на жаль, увагу, й з нього зробили... пороховий склад. Тоді саме й важилася доля домовини Яна Казимира, що її врятував, як ми вже згадували, архітект Ленуар.

19-го серпня 1794 р., о 9-й годині ранку, в новоутвореному пороховому складі вибухла прожежа, що негайно охопила всі будинки абатства й, насамперед, книгозбірню. Вогонь швидко помчав до найдорогоціннішого «Кабінету рукописів»... Архитвори століть тинули в ненажерливому вогні. Тоді сталася сцена, що її й сьогодні не можна згадати без подиву. Хтось кинувся в обкутані вже димом льоху, де зберігалися найрідкіші рукописи... Це був Дон Пуар'є, колишній чернець абатства, що, ризикуючи життям, намагався рятувати дорогоцінний скарб...

Так скінчило свої дні пишне колись Сен-Жерменське абатство, що від нього залишилася сама церква.

Яка ж була доля рукописів, що їх таки врятував Пуар'є? Вони зберігаються сьогодні в Національній Бібліотеці, у «Фонді Сен-Жермен». Серед них є не один рукопис, що торкається України, як, наприклад, автографічний рукопис праці Шевальє «Історія козацько-польської війни», «Слово про козаків і їх релігію» — («Discours sur les Cosaques et sur leur religion») d'Avaux...

**

Зовсім близько церкви Сен-Жермен-де-Пре, під № 37, на розі вулиць Бонапарта і Абатства, міститься книгарня «Le Divan», записана в історію французького письменства, завдяки власникові, Анрі Мартіно, що є найкращим у світі знавцем творів Стендаля. Про будинок, що стоїть насупроти цієї книгарні, при вулиці Бонапарта під № 42, писатиме в прийдешньому інший український мандрівник. Тут мешкає Марія Шерер, дослідниця Українських Дум...

Сьогоднішній український мандрівник зупиниться на цій самій вулиці, перед будинком № 31. Тут розташована «Книгарня Бонапарт», осідок, між іншим, «нагороди Рівароля», що нею відзначають якусь працю французькою мовою не француза.

Колись тут містилася редакція й адміністрація славного літературного журналу «La Plume» (1879-1913), що, за редакцією Леона Дешампа, друкував твори тодішніх визначних поетів і письменників Франції: Мальяре, Верлена, Жана Мореа, Еміля Золя...

Для українця особливу цікавість являє число «La Plume» з 15-го березня 1896 р. (журнал виходив двічі на місяць), де невідомий автор, що сховався під псевдонімом «Malicaud» просто зміняв Михайла Драгоманова з Сергієм Степняком, прибраним прізвищем російського революціонера українського роду Кравчинським (1851-1895), що вбив шефа корпусу жандармів Мезенцова, а потім утік закордон, де написав популярну за тих часів книгу «Підземна Росія». Він був у приятельських стосунках з Драгомановим. Згинув випадково, роздушений потягом 1895 р.

Отже, на спорінках 179-182 «La Plume» вміщена стаття «Pour Michel Dragomanov», а в дужках... (Serge Stepniak). У примітці вказано всі найголовніші праці Драгоманова, але поміж ними також і «Підземну Росію»...

Після мотто з оди Віктора Гюго «Мазепа», читаємо: «... тому, що деяка преса свідомо прагне знівечити діла й писання М. Драгоманова (Сергія Степняка), не є зайве тут нагадати про деякі ідеї українського письменника. Людина, яку роздушив потяг 100 метрів від її мешкання, 23-го грудня 1895 р. (тобто Кравчинський!), народилася 1841 р. (тобто Драгоманов!). Починаючи від 18 років життя, він боровся за «автономію України»...

Далі йде коротка біографія Драгоманова, де знову бачимо таку перлину, що Драгоманов жив у Лондоні (в дійсності, там жив Кравчинський!). Потім читаємо: «... Він був людиною чесною, безстрашною, витримки нечуваної сили, але якась брехня чи несправедливість робили його несамовитим. Він не мав ворогів навіть серед тих нещасних, що зісковзують по слизьких узбочах репортажу й занурюються в bagno шантажів. Зате його численні супротивники знаходилися в усіх таборах... Ані за своєю національною приналежністю, ані ґрунтом, що на ньому він діяв, Драгоманов не був росіянин.. Він не лише обстоював свою національність і свою незалежність українця, але при кожній нагоді заявляв, що він є український соціаліст-федераліст...».

Потім знову починається мішанина Драгоманова з Кравчинським, бо читаємо, що певна преса «хотіла встановити збіг між убивством царя Олександра й перебуванням Драгоманова в Лондоні», і, нарешті, такий кінець статті, що може викликати сьогодні лише поблажливу усмішку в українського мандрівника: «Поки що споглядаймо на живий портрет, що його намалював Петро Кропоткін (відомий анархіст) в «Temps Nouveaux» (11-17січня): «людини серця й акції, що ним був Михайло Драгоманов, т. зв. Сергій Степняк»... Ця усмішка стане ще більша, коли переглянути статтю П. Кропоткіна, бо останній говорить виключно про... Кравчинського, а не про Драгоманова.

З колишньою редакцією «La Plume», зв'язані в нас ще й інші спогади. 26 лютого 1927 р. князь української бібліографії В. Дорошенко (див. «Україна», ч. 4, стор. 282-284) сповістив нас, що, працюючи над «Франкяною», він знайшов у архіві І. Франка, що зберігався в Бібліотекі НТШ у Львові, запрошення від редакції «La Plume» до співробітництва. На прохання В. Дорошенка, я переглянув у Національній Бібліотекі збірку «La Plume», але не знайшов там слідів співробітництва українського «Каменяра». Запрошення І. Франка до співробітництва є, мабуть, заклик редакції (15-го травня 1912 р., № 314), що його підписав Шарль Больс. Цим закликом «La Plume» розпочала анкету про революційний рух у Росії, цікавлячись і «ставленням різних народів» до росіян і «взаєминами цих народів поміж собою». Редакція «La Plume» перелічує: поляків, фінів, лотишів, «малоросів» і т. д. Відповіді І. Франка на запитання «La Plume», я не знайшов на сторінках цього журналу...

**

Ще нижче, на протилежному боці вулиці Бонапарта, під № 14, стоїть вже 136 років будинок славної державної Ecole des Beaux Arts. Це є одна з найгарніших шкіл у світі; все в ній гарне, як спогади, що їх вона викликає, так і двір з пам'ятками, що нагадують якийсь музей.

Школа під цей час має близько 2.000 студентів. Вона міститься на давньому місці монастиря Petits Augustins, що його колись заснувала королева Марго, дружина Анрі IV. Ця школа не завдячує своє існування

якомусь урядовому актові, вона народилася просто силою речей. У Парижі кінця XVI і початку XVII в. не було жодного майстра, який навчав би перспективи, анатомії, історії мистецтва й узагалі цілої малярської техніки, чим вславилось італійське мистецтво XVI в., що його всі європейські школи прагнули асимілювати.

Отже, нема нічого дивного, що славний маляр Шарль де Брюн (1619-1690), повернувши з Італії, заснував у Парижі «академію» мистецтва, на зразок академії св. Луки в Римі.

Перший склад тієї «академії», — колиски сьогоднішньої «Школи мистецтв», — налічував 22 професорів. Аж до кінця «старого режиму» вона мала свій осідок у Луврі.

В багатій бібліотеці Ecole des Beaux Arts знаходиться рукописний реєстр студентів-чужинців, що в ньому читаємо: «Жовтень 1761. Losinkof(!) Маляр. Малорос... Березень 1765 р. Antoine Losenkof. Маляр з Малоросії. В наступному липні матиме 28 років».

Так, Антін Лосенко (1735-1773), славний український маляр, родом з Глухова, пізніше професор і ректор Академії Мистецтв у Петербурзі, був вихованець Паризької Ecole des Beaux-Arts. Лосенко був двічі в Парижі: в рр. 1760-1762 і 1763-1765. За свого першого перебування Лосенко працював у відомого маляра Jean-Bernard Restout (1732-1797) і під його керівництвом намалював «Чудесні лови риби». 1763-1765 рр. Лосенко, під керівництвом не менш відомого маляра Joseph Marie Vien (1716-1809), намалював дві картини: одну — на біблійний сюжет, «Жертва Авраама», а одну — на сюжет старо-руський, «Володимир перед Рогнідою».

Ми знаємо навіть, що 1760 р. Лосенко мешкав у якогось Lesprit, голяра при вулиці Fromentau (сьогодні ця вулиця не існує), потім в готелі «De l'Espagne» при теперішній вулиці Guénégaud і в готелі «de la Champagne» при неіснуючій сьогодні вулиці des Poulies (обидві ці вулиці були, а одна з них є в шостій дільниці...). Лосенко не раз відвідував Королівську, а тепер «Національну» Бібліотеку, й часто-густо блукав у садках Palais-Royal, де за тих часів був осередок покій і картярських домів.

З тих же рукописних реєстрів, що зберігаються в бібліотеці Ecole des Beaux Arts, дізнаємося про те, що 1762 р. Лосенка відзначили медаллю за картину «Смерть Сократа», а 1765 р., спільно з французом Deschamps, він одержав першу медалю за картину з античної історії, «Тулія з колесницею на тілі свого батька, померлого Короля Сервіюса Тулія».

Під час свого перебування в Парижі Лосенко провадив «Журналь примічених мною знатних работ живописи и скульптуры въ бытность мою въ Парижѣ», що з'явився друком лише 1937 р. (Москва — Ленінград. Мастера искусства об искусстве, IV, стор. 31-34), й де український артист описує паризькі архитвори в церквах Нотр-Дам, св. Меррі, в ма-настирі Єзуїтів при вулиці Сен-т-Антуан, в Сен-Жермен-де-Пре...

Коли український мандрівник дивиться на Ecole des Beaux Arts, мимо-волі виступає перед ним тівь Антона Лосенка, що, правда, за тих часів ходив до школи в близькому Луврі, але що назавжди зв'язав своє ім'я з паризькою Ecole des Beaux Arts, бо в Петербурзі, мимо деяких академічних гонорів, колишньому глухівчанинові жилося несолодко. Коли він помер, 23 листопада 1773 р., славний французький скульптор Фальконет, що вельми цікавився українським артистом, писав до Дідро: «Бідолашний і чесний хлопець усе хотів працювати деінде, ніж у Петербурзі...».

Сьогодні в Ecole des Beaux Arts вчиться молодий український різьбар Андрій Сологуб. Побажаємо ж йому бути гідним свого славного попередника, щоб майбутній історик, пишучи про «Україну в Парижі», не зміг промовчати його прізвища.

Ілько Борцак

НТШ у Франції

В іншому місці цього збірника наші читачі знайдуть згадку про посвячення будинку НТШ у Франції, але «Наукове Товариство ім. Шевченка у Франції» в така подія в історії франко-українських культурних взаємин, що годі ва ньому ее зупинитися тут докладніше.

Від вікопомного дня 28 серпня 1951 р. Централь найстаршого українського наукового товариства, що, можна сказати, створило українську науку, що до нього люди походили до 1914 р. на Великій Україні ставилися з величезним пієтетом, — Централь НТШ офіційно перебуває у Франції.

Коли пишемо ці рядки, перед нами знову виривають тіні тих французів, що за різних часів так чи інакше цікавилися Україною.

Встають тіні французьких слівців-трубадурів середньовіччя, що співали не раз про далеку Русь; поважного єпископа з Ме, що їздив до Києва «святати» Анну Ярославну; Жільбера де Ляннуа, шамбеліана бургундського герцога, що 1413 року відвідав Поділля; географа Андре Теве (1504-1592), що знав про існування українських козаків, і прохав не змішувати їх з черкесами; мандрівника Фраґеуса де Беккарі де Паві, що побував 1585 р. у Кам'янці, Терезові, Золочеві, Львові, Перемишлі...

Встають тіні дипломата, історика й археолога Блеза де Віженера (1539-1596), що один з перших описав Руські землі Польщі; орієнталіста Мішеля Бодье (1589-1645), що твердив «одне лиш ім'я козаків є жах і розпука для Царгороду»; зовсім невідомого сьогодні Ніколя де Бартемона, сьєра де Мозсакре, що твердив 1608 р.: «козаки прив'язані до зброї, як готи, опалені на сонці, як індійці, й жорстокі, як сармати»...

Встають тіні редакторів «Gazette de France», авторів реляцій про Хмельниччину й Руїну: поета Жана Льоре де Карантона († 1655), що оспівував у своїй « Muse historique » Хмельницького.

Встають тіні Бокляна, що перший привіє Європі автентичний «Опис України» (1651), що зложив її мапу, що бував у Києві, що переїхав Дніпровські пороги, і «королівського радника» П'єра Шевальє, що описів (1663) війну Хмельницького з Польщею, що цікавився українською мовою, що сам був на Україні й причинився до того, що козацький відділ, на чолі з Хмельницьким, був у війську Конде при облозі Дюнкерку (1645); Франсуа Пті де ля Круа (1655-1713), секретаря французької амбасаді в Царгороді, що зложив цікавий життєпис про Юрія Хмельницького; вченого математика єзуїта д'Аврїаля, що 1692 р. відвідав узбережжя українського Чорного моря й подав опис козацької чайки...

Встають тіні дипломатів і редакторів «Gazette de France», за часів Мазепи й Орлика: того дипломата де ля Невїля, що питайки бачився з Мазепою в Москві (1687 р.): дипломата Балюза, що провадив такі цікаві розмови з Мазепою в Батурині 1704 р., та маркиза де Вошана, амбасадора при Карлі XII, що

його реляції є таке важливе джерело для Мазепівіяни; розумного, завжди усміхненого, Вольтера; романтика Віктора Гюґо, автора оди про Мазепу (1828)...

Встають тіні військового міністра Люї XV, маркіза д'Аржансона, що провадив довірочні переговори з гетьманом Розумовським; де Пейсонеля, консула в Криму, що один з перших у Франції шукав походження назви "Україна" (1765); франкмасона й вільнодумця Бенуа Шерера, автора "Історії Малоросії" (1788); французького гугенота Шарля Масона, що в своїх спогадах подав знаменитий розділ про Україну (1800); лікаря й таємного французького агента при Розумовському, Ле Клерка (1759)...

Встають тіні діячів революційної Франції, що так пильно слідувала за подіями на Україні: Гарран де Кульона (1749-1816); Буасі д'Анґля (1793)...

А над ними всіма стоїть тінь Великого Імператора, тінь Наполеона, що дивиться пильно на синів "Наполеоніди", яка померла, не народившись... А коло нього стоять тіні дипломата Готеріва, автора пресекту про "Наполеоніду" (1811) і Шарля Лессюра, що його книга про козаків (1812) назавжди залишиться в історії...

Встають тіні тих французів, практикуючих католиків, що так болюче переживали нищення на Україні католиків українців; Грегуара де Монталембера, о. Лякордера й тут таки, поруч них, стоїть тінь революціонера Прюдона, що так добре розумівся на польських зазіханнях на Україну (1863)...

Встають тіні: скептика Проспера Меріме, що займався "єстанвіми гетьманами України"; барона д'Аврїя, дилетанта славїста, що написав такі цікаві сторінки про Шевченка (1896); Анатоля Леруа Больє, що знайшов такі щирі слова протесту проти Емського Указу (1905); першого вченого славїста Люї Леже, що ціле своє життя студіював українську проблему; Рамбо, що його так захопили українські Думи; народнього трибуна Жореса, що так добре збагнув причини трагічного кінця львівського намісника графа Потоцького (1908)...

І скільки ще тіней французів, що цікавилися Україною, також стояли перед вами того вікопомного дня 28 серпня 1951!..

Тіні не мають виразного обличчя, але якби вони його мали, з нього можна було б вичитати зацікавлення нащадками "Козацької Країни", що примхою делі опинилися у Франції, де мають науково доводити життєздатність свого народу.

Коли ми в уяві повертали очі в другий бік, ми бачили інші тіні, тіні тих українців, що приїздили до "солодкої Франції": жителів і жительок Київської Русі, що супроводили Анну Ярославну; студентів у середньовічній Сорбоні; Кирила Розумовського, що так зворушливо любив усе французьке; славного Григора Орлика, що згинув у бою за Францію; бідолашного Аїтона Лосєнка, учня паризької *Ecole des Beaux Arts*; завязтого о. Володимир Терлецького, що заснував у Парижі першу українську католицьку церкву; Марка Вовчка, що залишила Франції вічну "Марусю"; Аркадія Поніна, свідка комуни 1871 р.; Михайла Драгоманова й Василя Горленка, що, вмираючи, мріяв про Париж...

І здається нам, що з облич тих українських тіней прозирало радісне: "Нарешті!..".

Так, нарешті у Франції існує український науковий осередок, де живуть традиції двох українських європейських учених: Михайла Грушевського і Івана Франка.

Наукове Товариство ім. Шевченка прибуло до Франції не з порожніми руками. Р його минулому, за його львівської доби, є сотні й сотні томів; за його недавньої мюнхенської доби є такі поважні праці, як студії Л. Окінішевича, А. Яковлева, І. Холмського, ... і, понад усе, славетна Енциклопедія Украї-

познавства, що хоч як і всі людські праці, не є досконалі, але, попри всі свої недотягнення й помилки, є гідним вкладом українських науковців на скитальщині до скарбниці рідної науки...

Не помилився французький уряд, що погодився дати дозвіл українському науковому осередкові діяти у Франції.

Велике зрозуміння виявила також Апостольська Столиця, що через своїх високих єрархів, ув особах Кардинала Євгена Тіссерана і невтомного Апостольського Візитатора для українців Єпископа Івана Бучка, уможливила придбати для НТШ гарну садибу в Сарселі. Адреса 27, rue des Bauves віднині увійшла в історію франко-українських зносин.

Незалежне від політичних угруповань в еміграції, Наукове Товариство ім. Шевченка у Франції продовжуватиме свій славний традиційний науковий шлях аж до того дня, коли воно поверне до вільного княжого Львова.

Від усіх українських науковців тепер залежить успіх НТШ у Франції, цього заслуженого наукового осередку, що сьогодні є також речник вільної української науки в Європі.

“Україна” вітає НТШ на гостинному терені Французької Республіки й бажає йому перемогти всі труднощі і записати ще не одну блискучу сторінку в золоту книгу української культури.

Твердо віримо, що ми ще на власні очі побачимо як це наше побажання перетвориться в дійсність.

Опікун української культури

(ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЄПИСКОПА ІВАНА БУЧКА)

Сьогодні, 1 жовтня 1951 року, Апостольському Візитаторові для українців у Західній Європі, Єпископові Іванові Бучкові, що вже увійшов ув історію з гарним титулом «Архипастир скитальників», сповняється 60 років. Вільні українці, чи в своїх церквах, чи на академіях, чи в пресі, відзначатимуть цю подію, відзначатимуть, гадаємо, всі, без різниці віровизнання, так само, як і Ювілят у своїй опікунській діяльності ніколи не робить різниці між українцями з'єдиненими і нез'єдиненими з Римом, бо всі вони, і католики і православні, однакво близькі його доброму батьківському серцю.

На сторінках українознавчого органу ми не говоритимемо про Ювілята, як про достойного пастиря, чи то непохитного захисника скитальників, або видатного українського патріота, — інші, в інших місцях, це вже сказали й скажуть. Ми ж, з свого боку, згадаємо тут лише про Владика Івана, як про опікуна української культури.

Йдучи слідами своїх попередників — єрархів і священників української католицької Церкви (тих, що, наприклад, у Галичині врятували церковнослов'янську мову від колонізації), маючи за взірце великого сина української землі Митрополита Андрія Шептицького, Владика Іван все дбав і дбає за українську культуру, добре розуміючи, що нарід з культурою може через часові політичні причини схилитися, але, маючи ту культуру, він за сприятливих обставин відзискає свою велич. Навпаки, нарід без культури, хоч він жив би в найкращій політичній кон'юнктурі, ніколи не перетвориться в націю, ніколи не створить власної держави.

Наукове Товариство ім. Шевченка, Українська Вільна Академія, Український Вільний Університет, цілий ряд окремих працівників пера за-

влячують своє матеріяльне існування Владиці Іванові. Щодо останніх, вони лише самі знають про це, бо Ювілят не лише «дає», але робить це дискретно й без галасу: так, як цього вчить християнська Церква...

В іншому місці нашого збірника ми друкуємо матеріяли про НТШ у Франції. Але коли найстарша українська наукова установа сьогодні посідає гарну оселю в Сарселі, то це, насамперед, завдяки Владиці Іванові. Хоч ця річ є загально відома, але в день народження «Архипастира скитальників», гадаємо, цілком до речі ще раз про це згадати. Зрештою, НТШ і УВУ справедливо вже давно надали Ювілятові ступінь доктора *honoris causa* і дійсного члена НТШ...

Ну, а тепер — *de nostra re agitur*... Наша «Україна» також завдячує своє матеріяльне існування Владиці Іванові, що благословив це видання й підтримує його матеріяльно. Хоч це теж відомо тим, хто ближче зв'язаний з Редакцією нашого журналу, але сьогодні, з нагоди ювілею Опікуна «України», гадаємо, буде не зайвим подати це до загального відома.

При кінці — *pro domo sua*.

Сучасне покоління навіть не може уявити собі того піетизму, що його мали до Галичини люди, які вважали себе за свідомих українців ще за царських часів, як не можуть цього уявити собі ті найвні російські діячі в еміграції, що прагнуть поділити українців на «наддніпрянців» і «галичан». Все, що приходило колись зі Львова, було для українців з Великої України вісткою з Мексики. Ніколи не забуду того враження, що його я мав у 1912 році, коли вперше відвідав Галичину, як учасник української студентської екскурсії. (Не думав я, що вдруге буду у Львові як... старшина російської окупаційної армії). З країни рабів я дістався до вільної країни, де скрізь в українських установах лунала рідна українська мова, де відверто говорили про ідею самостійної української держави...

Цей піетизм до Галичини (отже, я «згаличанився» вже геть давно!) відносився, очевидно, також і до греко-католицької Церкви. Хто з людей мого покоління не знав хоч з прізвища Митрополита Андрея Шептицького?.. Хто з нас не зложив йому візити 1917 року, коли достойний Єрарх, що його звільнила російська революція, повертаючись з заслання до Львова, відвідав Київ? Пізніше, вже як дослідник, я студював історію греко-католицької Церкви в Україні й пізнав її великий позитивний вплив на українське духове життя. Зовсім не є обов'язково, очевидно, щоб кожен українець був свідомим державником; було й є чимало поважних, чесних людей між українцями, що цілком не були і не є українські державники. (Ми тут не вдаємося в розгляд питання, добре це чи зле, а лише стверджуємо факт!). Але бути українським державником і не визнавати ролі греко-католицької Церкви в житті українського народу — це є абсурд...

Отже, зрозуміло, з якою приемністю, 1946 року, в Парижі, я вперше побачив Преосвященного Івана Бучка; були то часи, коли вже до французької столиці почали доходити перші глухі вістки про те, що радянський уряд, ідучи в цьому слідом Катерини II, Миколи I й Олександра II, в перфідний спосіб «скасував» греко-католицьку Церкву на землях Західної України, додавши тим нової ганьби насамперед Російській православної Церкві, що знову, як і колись за царських часів, радо погодилася на спілку з новітніми опричниками примусом загнати в своє православне гноно мільйони вірних греко-католицької Церкви.

І від першого ж побачення з сьогоднішнім Ювілятом я підпав під «чари Бучка», як висловився в листі до мене один заслужений український діяч, давній емігрант. Захопили мене його бистрий розум, широкий чи-сто європейський погляд на речі, цілком однакове прихильне ставлення як до католиків, так і до православних, що до них належить автор цих рядків, відсутність усякого сектантства, особистий чар, куртуазія, що її нині рідко подибуеш, ну й, головню, — непохитне українське наставлення...

А до всього цього має Владика Іван справжнє українське серце, що його негайно відчуває кожний співбесідник...

З того часу я не раз мав нагоду бачитись з Владикою Іваном, чи то в Парижі, чи в Римі, і щораз більше підпадав під його «чари»...

Сподіваюся, що читачі не припустять навіть на мить, що в тих «чарах» грає будь-яку роль факт, що Владика Іван піддержує матеріально «Україну». Це була б незаслужена образа і Ювілятові, що ніколи, в жодний спосіб, не мішається до Редакції нашого журналу; це була б і кривда авторів цих рядків, що, хоч, як і кожна людина, має чимало гріхів, але ніколи не судив про людей на підставі їхнього ставлення до нього...

Ні, мене «зачарував» Владика Іван своїми, досить таки рідкими серед нас, якостями: правдивою скромністю, працьовитістю, самовідданістю і почуттям відповідальності за свої вчинки перед історією. Ювілят може бути взірцем для кожного з нас, як треба працювати для добра свого народу.

Знаю, що ці рядки не будуть приємні Владиці Іванові, і він при нагоді зауважить мені, як це він зробив був іншому редакторові, що вмістив був статтю про нього: «Замість славослов'я на мою адресу, ліпше було б використати місце для чогось більш корисного». Але, якщо у все таки дозволив собі, з нагоди поважного ювілею, «витрачати» час і місце, щоб щиро тут висловити свою думку про Ювілята, то це я зробив з двох причин: поперше, вважаю, що своєю працею Владика Іван далеко більшого заслужив, а подруге, хотілося відійти від сумної традиції, коли прихильну оцінку про якогось видатного діяча висловлюють у нас трохи запізно — вже над виритою могилою.

Величезні й відповідальні завдання стоять сьогодні перед останнім в Європі вільним єрархом української католицької Церкви, що, крім своєї суто церковної діяльності, так багато працює для добра всієї української еміграції і, без усякого перебільшення можна сказати, на користь цілому українському народові: адже Владика Іван є, так би мовити, неофіційний амбасадор української справи при Ватикані.

У всякому разі, вже дотеперішня його праця, безперечно, є все-української міри, і її належно відзначать майбутні історики.

У зв'язку з усім цим, дозволимо собі порадити високодостойному Ювілятові більше звертати увагу на своє здоров'я, бо в умовах вигнання (цього не треба забувати!) не всіх людей можна легко заступити.

Нехай же Владика Іван ще довгі роки продовжує свою плодотворчу діяльність для добра українського народу і його культури!

Dixi et animum efflavi.

Ілько Борщак

Ярослав Федорчук, заслужений український публіцист

(1878 — 1916)

Ярослав Ількович Федорчук народився 19 жовтня 1878 року, у Снятині, в Галичині, в родині народного вчителя. Ще в гімназії в Коломиї він захоплюється "громадіством", стає прихильником радикального руху і ревним учнем Михайла Драгоманова. Федорчукові було 18 років, коли в Софії помер його великий учитель, і він вирішує виїждувати закордон та побувати в Женеві, хоч там вже не було, за винятком Кузьми (А. Ляхощького) (1), нікого з драгоманівців.

Але своє вирішення він міг здійснити лише влітку 1902 р. Допоміг йому в цьому вуйко Роман, материн брат, що Ярослава дуже любив і взяв його до себе на працю в м. Бремен. Звідти Федорчук на ошаджені гроші переїждить до Швейцарії, спершу до Берну, а потім до Женеви. Там він учить французької мови, живе в маленькій пансіоні і пильно вчащає на університетські виклади. На зборах женевської колонії, 13 листопада 1904 р., Федорчука обирають, разом з видатним українським революціонером-народовольцем Феліксом Волховським, В. Стучевським, представником "Аграрно-Соціалістичної Ліги", і друкарем Антоном Ляхощьким, до Комітету ушановання найвидатнішого співпрацівника Драгоманова, Михайла Павлика, в день 30-літнього ювілею його громадської діяльності. Федорчук був автором українського тексту привіту ювілятові. (2). Окрім Федорчука і Ляхощького-Кузьми,

з українців тоді брали участь на зборах проф. Артур Зеліб (3), доцент університету Етьєн Жуковський, А. Якубенко та Гордієнко, а, може, й ще хтось.

У Женеві Федорчук познайомився з сибірячкою К. А. Шевцовою, з Кяхти, своєю майбутньою вірною дружиною, що з нею взяв церковний шлюб за православним обрядом у Москві, в серпні 1909 року.

Я. ФЕДОРЧУК У ПАРИЖІ Й ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ

Незабаром Ярослав Федорчук переїждить до Парижу і вчиться в Сорбоні. (4). Тут він знайомиться з першими українськими політичними емігрантами з Великої України і піддає ініціативу заснувати українське товариство. На пропозицію приватного зібрання земляків, Федорчук, не гаючи часу, в жовтні 1908 р.,

1) Див. «Україна», ч. 4, стор. 249. Р.(едакція).

2) Текст цей віддруковано, російською мовою, на стор. 66-67 львівської брошури про ювілей М. Павлика. (1905).

3) Про нього див. «Україна», ч. 5, стор. 348. Р.

4) Федорчук слухав виклади в «Школі Політичних Наук» та «Коледжі Соціальних Наук», але, здається, в Сорбоні не вчився. Р.

замовляє в Женеві в друкарні Кузьми великі афіші українською і французькою мовами про заснування «Cercle des Oukrainiens à Paris» та водночас винаймає помешкання при 14, Rue Thouin, у 5-ій дільниці, за Пантеоном. За це помешкання (колишній льокаль крамниці з кімнатою), як і за афіші, Федорчук платить з власної кишені.

Заснування цього товариства, як його називали галичани, "Кружка", відбулося, як я гадував вище, у порозумінні з декотрими земляками, що тоді перебували в Парижі: В. Винниченком, А. Коваленком і двома малярами з Галичини, М. Бойчуком і М. Паращуком, а також з одним давнім емігрантом, теж галичанином, але вже натуралізованим французом, д-ром медицини В. Шмігельським, що був мером містечка Toucouvte, в департаменті Orne († 1911) і не раз дискретно допомагав матеріально Громаді в скрутну хвилину.

Пrawdopodobно, ініціатива Федорчука заснувати українське товариство була б заперена, бо не мав він тоді жодних зв'язків з російською політичною еміграцією, пересякнутою українським елементом, правда, мало свідомим, але енергійним. На щастя, з кола російської партії соціалістів-революціонерів прийшло кількох молодих земляків; вони знайшли хід до товариства через відомого героя повстання на панцернику "Потьомкін", А. М. Коваленка, що тоді, не журячися долею новозаснованої Громади, спокійнесенько учителював собі в російській школі на передмісттю Парижу. Інший фундатор товариства, В. Винниченко, теж мало дбав про Громаду, цілковито захоплений письменництвом і українським соціал-демократичним рухом.

У всякому разі, шведовзі, а саме — 14 лютого 1909 року, в порожнім і занедбанім помешканні Громади, де не було навіть стола, а лише два стільці, відбулися, як тоді писалося, "Конституючі Загальні Збори", з участю 8 фундаторів товариства і гостей з Бельгії, адвоката Євгена Любарського-Письменного (5), що був за голову зборів. Федорчук запропонував проєкт Статуту Громади, що був ґрунтовно перероблений спеціальною комісією і затверджений наступними Загальними Зборами, в неділю, 21 лютого 1909 р., з участю вже 16 осіб. Збори обрали Раду Громади в такім складі: Голова — Федір Онинко, колишній член І Державної Думи (6), Секретар — Ярослав Федорчук, Скарбник — Євген Бачинський-Дукельський, Заст. Голови — Михайло Паращук, Бібліотекар — Микола Богун-Чудивів (7), Господар — Сергій Макаренко-Александрович, і регент хору — Парчевський-Ів. Сазонов, кого незабаром змінив Віктор Чуйко-Чинарський. Обрана була "концертна комісія" для урядження свята Шевченка, на чолі з В. Винниченком, Семеном Мазуренком і Ф. М. Чуйко-Чинарською. Засновані були й курси української мови, під проводом А. М. Коваленка. Трохи пізніше, при Громаді було засноване "Інформаційне Бюро", що його очолив енергійний Борис Єрмилов-Дніпренко, а пізніше Сергій Бачинський — Іван Муретів. Також була заснована "Артистична Секція", на чолі з В. Винниченком (театральньо-письменницька) і Михайлом Бойчуком (малярсько-різьбарська). Треба зазначити, що майже всі громадяни носили задля конспірації неправдиві назвиська.

"Українська Громада в Парижі" почала швидко розвиватися: під кінець 1910 року вона вже числила дійсних 120 членів (серед них було 6 жінок).

5) Пізніше член партії українських хліборобів, співробітник «Союзу Визволення України». Його розстріляли в 1919 р. поляки, Є. Любарський-Письменний згинув, маючи 31 рік. Р.

6) Це був типовий «общерос» і вже в березні 1910 р. залишив Громаду. Головою тоді обрали Семена Мазуренка, майбутнього міністра УНР.

7) В 1913 р. належав до партії українських хліборобів, потім заснував «Українську народню партію». Р.

Діяльних і видатних громадян можна було нарахувати біля 50 осіб, з котрих до 1918 р. було 10 галичан, а решта наддніпрянці і навіть зукраїнізовані жиди, всі здебільшого колишні члени різних російських політичних угруповань.

Я. ФЕДОРЧУК — СЕКРЕТАР ГРОМАДИ

У мене збереглося 39 оригінальних протоколів Загальних Зборів і Засідань Ради Громади, з них 17 писані рукою Я. Федорчука, що, будучи в Парижі, виконував свої функції постійного, можна сказати “доживотного”, секретаря. А однак, за винятком невеличкого гуртка близьких співпрацівників і приятелів, Федорчук не користувався великою симпатією чи любов'ю громадян, хоча всі віддавали йому належне, бо він був справді “хребет” товариства. Таке ставлення до нього треба пояснити, мабуть, тим, що для більшості громадян Федорчук був занадто виразним європейцем, людиною не “російської культури і духа”, а до того ж матеріально забезпеченим, що для нашої “золоти” видавалося завжди підозрілим і межуючим з якимись невідомими, потаємними політичними махінаціями... Федорчук про це добре знав, але нічого собі з того не робив, а навіть іноді в гурті близьких жартував, бо мав природний гумор, як казав, мужицький. Тільки відомий російський революційний “Шерлок Голме”, В. Бурцев, іноді доводив нашого земляка до злості своїми дурними підозріннями і розпитями, що їх він, очевидачки, не мав жодного права ані підстави чинити. Так було, наприклад, з відомим польським агентом Раковським, про кого Федорчук написав статтю у французькій пресі, використавши відомості з його львівського і краківського процесів. (8).

Федорчук купував багато українських книжок, мав усі твори Драгоманова і передплатував “Діло”, “Літературно-Науковий Вістник” та інші часописи. Тоді до читальні Громади надходила майже вся українська преса, а також деяка російська і одинокий часопис білоруський. Він уважав її постійно переглядав цю пресу та використовував її для своїх статтів у «*Courrier Européen*» та для інших публікацій і відчитів. Федорчук був правдиво культурна й освічена людина, досвідчена в політиці, але й він помилявся; так, він завжди вважав, що Буковина раніш за всі українські землі стане на ноги і здобуде волю...

Не скажу, яким чином Федорчук нав'язав листування і, здається, особисте знайомство з видатним норвезьким письменником В'єрнестерге-В'єрнесоном, що, завдяки, між іншим, впливові та інформаціям Федорчука, кількакратно виступав у пресі в обороні українців проти поляків у Галичині. Отже, коли Федорчук довідався (подаю тут витяг з протоколу), що “... на початку грудня 1909 привезли до Парижу в безнадійному стані великого норвезького поета і приятеля нашого поневоленого народу, і що можна кожного дня ждати катастрофічного кінця, наша Громада повинна подумати заздалегідь, яким способом ушанувати пам'ять великої людини іменем цілого українського народу”. (9). Ухвалено було доручити Федорчукові в імені Громади виголосити над труною промову французькою мовою і зложити вінок. 23 січня 1910 р. Федорчук і Єрмидів-Дніпренко як відлоручники Громади також узяти участь у похороні видатного члена російської партії соціалістів-революціонерів Леоніда Емануїловича Шнишка, українця і члена Громади, та зложили вінок з колосків пше-

8) Раковський був польським журналістом і водночас таємним німецьким агентом. Будучи співробітником польського пресового бюро в Парижі, оголосив «рєвеляції» про українсько-німецькі зносини й тим пошкодив нам в очах тих французів, що дали йому віру. Отже, Федорчук спростовував ці «рєвеляції».

9) Протокол засідання Ради Громади ч. 26, з 19 грудня 1909 р., що його зложив сам Федорчук.

ниці та блакитних волошок, з червоною стрічкою, де був відповідний напис. На могилі були вислошені французькою і українською мовами промови.

Влітку 1909 р. Федорчук їздив до Росії, у Сибір, до жіничивих родичів. Він був у Кяхті, Нерчинську та інших містах, а в Москві брав участь у святкуванні ювілею Миколи Гоголя, вважаючи його, цілком слушно, за українського письменника, хоч він і писав російською мовою. Повернувшись до Парижу, він зробив з цього приводу цікаву доповідь у Громаді. Другу доповідь Федорчук зробив про мову есперанто, радячи українцям на чужині краще вчити котрусь з відомих європейських мов, французьку чи англійську, а есперанто залишити інтернаціоналістам.

У березні-травні 1910 р. Федорчук, разом з В. Винниченком, їздив до Німеччини на лікування "гелодом" в санаторії Зоммерштайна, в Тюрингії, але з тої, модної тоді, курації нічого не вийшло... Хіба що обидва земляки "навіки" пересварилися! Але потім, у Парижі, вони знову часто зустрічалися і навіть приятелювали, бо Федорчук дуже поважав і цінив нашого згаслого талановитого письменника, поборюючи однаке його політичні думки. Це лікування і турботи про здоров'я не перешкождали Федорчукові, в своїх до мене численних листах, завжди уважно цікавитися справами Громади, а також написати мені кілька поручаючих листів до видатних галицьких діячів, коли я був зібрався, з туги за Рідним Краєм, відвідати Галичину. Федорчука тоді вже добре знали: він був у приятельських відносинах, як свідчать написані мені листи, з краєвим радником Києвлюком, Костем Левицьким, Кирилом Трильовським, Льонгіном Цегельським, Василем Стефанюком, Євгеном Петрушевичем та ін., не згадуючи Вячеслава Липинського, що тоді був у Кракові, та Володимира Кулініра, редактора «Ukrainische Rundschau». у Відні.

Федорчук головував на святкуванні 50-их роковин смерті Т. Шевченка, що його влаштувала Громада 30 березня 1911 р. в залі *Pas de loup*, при вулиці *Ursulines, 10*, в приязності біля 300 осіб, делегатів різних недержавних і прихильних нам народів та французів, здається, вперше присутніх на українським національним святі. Це був перший політичний виступ українців у Франції. Федорчук висловив французькою мовою короткий вступ про значення Шевченка у відродженні української нації. Він же доводив до відома присутніх про кожного делегата, що складав привіт або промову. Серед багатьох промовців, чудову промову тоді висловив *André Jacquet*, голова Товариства «*Franco-Slave*», так само, як російською мовою доповідь про Шевченка — *Анатоль Луначарський*, майбутній народний комісар освіти, а *Михайло Рудницький* (10) доповідав про Шевченка українською мовою. Свято це знаменне тим, що вперше на чужині, коли хор Громади заспівав український національний славень, усі присутні піднеслися і слухали його стоячи. (11). Директор паризької Державної Школи Східних Мов *Поль Буае* (12), надсилаючи свою пожертву на будову пам'ятника Шевченкові в Києві, написав дуже милого і прихильного Україні листа, що зберігається в моїм архіві.

Федорчук не любив розкидати гроші ні з жіничиною пасажу, ні ті, що їх він сам заробив. Жив він дуже скромно, але цілком випадково став мені відомий факт, що Федорчук упродовж двох років регулярно укладав невеличку пенсію одному здібному хлопцеві, членові Громади, званому під іменням Левка, під час його студій на агрономічному відділі Тульського університету. Допомога

10) Пізніше відомий літературний критик, письменник і поет. Р.

11) Що це була новина, видно хоч би з того, що навіть 15 жовтня 1919 р. на концерті Капели Кошиця в Берні всі слухали український національний гимн сидячи.

12) Про останнього див. «Україна», ч. 3, стор. 205-209. Р.

Федорчук і іншим, але завжди робив це так, що ніхто про те й не здогадувався, може не знала цього навіть і дружина...

Давно вже я переконався, що майже кожний громадський діяч має якусь свою манію: хто збирає автографи, хто гравюри, книжки чи кохається в нумізматичці, геральдиці чи філіателиї тощо. Федорчук також запопадливо, не шкодуючи засобів, збирав зразки народної української етнографічної творчості! Навіть мені він не показував своїх етнографічних скарбів, тільки не раз казав, що має чудову збірку. Цікаво було б довідатися, куди поділися ці записи української сороміцької поезії? (13). В моїм щоденнику, під датою 17 лютого 1911 р., записано: "Зайшов до Федорчука і разом вечеряли. Позичив у нього кв. "Буковинська Русь": Смоль-Стоцького. Оповідав Федорчук, що komponує статтю на французькій мові для "Кур'є Вуропеєн", статтю про конекрипційні надзужиття в Галичині. Каже, що буде сидіти цілу ніч, як треба, а закінчить! Навіть не ходив обідати. Жінка його на той час була у родичів на півдні Франції. Оповідав ще, що має на думці перекласти на французьку мову і видати окремою брошурою відому "Записку Рос. Академії Наук" про "Отміну стібненій малорусского языка". Але тяжко йому перекладати, з огляду на спеціальну мову, але варто, бо це документ, на який звернуть увагу в Європі. Він би з охотою заплатив за переклад, якби хтось з громадян взявся серйозно за працю і головою її закінчив. Одначе, більш як оден франк за сторінку друковану російського тексту не дасть! Це малувато!". Дійсно, ніхто до перекладу не взявся, навіть з нашої "голоти", або, може, було не під силу. Так з цього заміру нічого й не вийшло.

Наведу тут ще один мій запис, з 6 березня 1911 р.: "По дорозі до Громади на джурство в читальні, зайшов до Федорчука і заніс йому газети. Якось останнім часом наш Федорчук щось розкиє, весь час денерується й ніби змінився... Чи він хворий, чи на нього так впливає справа шига Раковського? Ми з ним, як завше, дуже по приятельськи час проводимо, бо у Федорчука завше є чому навчитися, це людина дійсно освічена, розумна з природи й на правду досвідчена в життю, бо собі єдному завдячує, що вийшов у люде. Він є великий український патріот в соборницькому маштабі, що ва цілу голову вищій пересічного українця з Росії, але він є й місцевий галицький патріот! За це все, може, наша братія соціалістична і недолюблює, хоч він є правдивий радикал, вольволюбєць, і до росіян, як кожний галичанин, має скорше симпатії та намагається з ними, де прийдеться, розмовляти по-московськи, але так кумедно, що його тяжко зрозуміти. По природі Федорчук дуже м'яка і добросердечна людина".

Влітку 1909 р. Федорчук, з доручення Ради Громади, вів переговори з панєю Nishman, господинею будинку при вулиці Туєн, 14, Rue Thoin, в справі заснування на її засоби і за урядовою підтримкою в котрімсь з будинків колишнього католицького монастиря, інтернату для бідних дівчат з Росії. Пані Гумає хотіла, щоб цією справою відала спеціальна комісія, призначена нашою Громадою, бо вона, мовляв, придивилася до українців і бачить, що вони ідейні люди. (14). Але це діло було понад наші сили. Пізніше в цій самій справі була навіть мова, щоб Громада одержала в повне юридичне посідання цілого монастирського будинку. Ці переговори часом провадив Федорчук, але й з цього нічого не вийшло! Не все пані Гумає хотіла Громаді дати за те, що

13) Довідаюся з листа дружини Федорчука з 15 липня 1950 р., що ці етнографічні матеріали, як, зрештою, й цілий його цінний архів, пропали в Парижі по оголошенні війни 1914 р. Щоденника Я. Федорчук ніколи не провадив.

14) Протоколи ч. 15, з 19. VII. 1909 р.

наш хор кілька разів співав на зборах якоїсь релігійної секти, що до неї вона належала. (15).

Був Федорчук на чолі комісії, покликаної Громадою, щоб розглянути хуліганське поведження гуртка анархістів, що робили різні бенкети, розкрадали буфет та тероризували присутніх на концерті, влаштованому Громадою 15-го січня 1910 р., при вулиці Гренель, 84, в «Salle de l'Horticulture de France». З приводу цього Федорчук склав відповідну відозву до громадянства, з пересторогою, що як не дістанемо сатисфакції і покарання розбишак, змушені будемо звернутися до поліції і суду. Цікаво, що цю пропозицію було ухвалено одногосно, хоч у ті часи існувало неписане правило, що політичні емігранти до жодних урядових чинників, а тим більше до поліції, не сміють звертатися! (16). Річ ясна, нічого з того не вийшло, бо хто тоді мав таку можливість примусу для політичних емігрантів, тим більше анархістів?! А з другого боку, треба признатися з соромом, що ці "хулігани", як тоді їх називали, були українці з... "партії" (!) "Не журись"!

18 лютого 1912 р. в «Ecole des Hautes Etudes Sociales» Федорчук виголосив гарну прилюдну лекцію про українські політичні прагнення: «La Renaissance de l'Ukraine». Ця лекція належала до циклу викладів Les aspirations autonomistes en Europe. (17).

На Загальних Зборах 1 лютого 1912 р. Федорчука обрано було Головою Громади. Через рік, 8 лютого 1913 р., Загальні Збори знову на Голову переобирають Федорчука. Це була йому віддана заслужена честь за його громадську діяльність, бо хоч не придбав він любови, зате його всі поважали й вчилися в нього, як треба працювати для України, як інформувати чужинців про свій народ і батьківщину.

ФЕДОРЧУК ПУБЛІЦИСТ

До паризької доби життя Федорчука відноситься також його показна публіцистична діяльність.

Заходами й коштом Федорчука, в Парижі, у видавництві Edouard Cornély, 101, rue de Vaugirard, 1907 р. вийшла у французьким перекладі відома розвідка Романа Сембратовича, редактора «Ruthenische Revue» у Відні, «Zaventum im Kampfe mit der Zivilisation» (Франкфурт, 1905). Федорчук до свого видання написав коротенький вступ, додав мапу розселення українського народу, зроблену етнографом Д. Аітовим, татариним з походження, і добув дуже цікаву передмову від В'єрнестерна В'єрнсона. Книжка ця, що складається з дев'яти розділів (56 сторінок, формату 16 на 25 сант.), має назву: «Le Tsarisme et l'Ukraine» і подає чимало відомостей, ще й досі цікавих.

22 червня 1912 р., в друкарні V-ve Denis, 31, Villa d'Alésia, в Парижі, вийшла книжка Федорчука, п. з. «Le réveil national des Ukrainiens», (46 сторінок, формату теж 16 на 25 сант.). На 15 сторінках автор інформує про "Політичне становище українців у Росії", а на 24 сторінках оповідає про "Долю українців у Галичині". З цього вже видно, що розвідку писала людина, більше обізнана з українськими справами в Австро-Угорщині, ніж у Російській імперії...

15) Протоколи ч. 21, з 27. X. 1909 р.

16) Протоколи загальних зборів Громади, ч. 32, з 24. II. 1910 р.

17) Ці виклади з'явилися під згаданим заголовком окремою книжкою 1913 р. (Paris, Alcan, стор. XIX, 377), друге видання — 1918 р. Там знаходимо також гарну статтю відомого французького історика Шарля Сеньбоса про українську справу. Р.

Федорчук на власну руку зазначив на обгортці, що це є видання «Bureau du Cercle des Ukrainiens», і, розсилаючи свою книжку до преси та державних діячів цілого світу, долучив, ніби від Громади, гектографований лист, в якому поручає цю книжку тим, хто цікавий "... на одну з міжнародніх проблем, найбільш несправедливо знехтуваних і незанихтих". Лист цей підписаний Федорчуком як секретарем Громади, і подана його приватна адреса. (18). Коли громадяни про це довідалися, вони зчинили на Загальних Зборах велику бучу, як, мовляв, смів Федорчук, без дозволу Товариства і Ради Громади, в її імені писати такого листа й подавати, що це є видання Громади! (19). Відний Федорчук не знав, як викрутитися з халепи, бо йому винесли формальну догану!.. Ця книжка вийшла накладом в тисячу примірників, і майже всі розійшлися, бо 990 примірників Федорчук особисто роздав або розіслав на Конгресі Рас, що тоді відбувався в Парижі. (20).

В моїм щоденнику з 24 червня 1913 р. занотовано: "... Федорчук роздав і розіслав свою нову брошуру про національне відродження українців усім членам і журналістам голосного конгреса рас, що саме відбувався в Парижі. Оповідав мені, що впрест вихоплювали книжку йому з рук, тому жалував, що дав надрукувати лише тисячку, а не дві! На цім конгресі були від українців: Я. Федорчук, Євген Любарський-Письменний і Микола Черкавський. Останні два з Громади в Львезі (Бельгія). Наші громадяни — ті, хто одержав запрошення, — чомусь не пішли. Потім шкодували, бо з'їзд був дуже цікавий. Усіх членів було не більше сотки. Трапилось так, що, коли Федорчук поїхав до друкарні, щоб привезти ще з пару соток брошури, прийшла черга читати декларацію від українців. Вона була написана Федорчуком, коротенька, але змістовна. Прочитав її Любарський-Письменний (він дуже добре знав французьку мову), але з дуру чи свого скаженого патріотизму, додав від себе трохи не цілу промову, і тим зіпсував тільки враження! Федорчук на нього дуже ремствував, та що зробиш тепер. Це нова наша національна маніфестація".

Третя публікація про Україну, що над нею дуже багато працював Федорчук, був зошит ч. 3-4 за березень-квітень 1913 р., пізніше добре відомого, місячника «Les Annales des Nationalités», що його рік перед тим почав видавати в Парижі П. Габрис і Жан Пелісьє. (21). Це був орган щойно заснованого L'Union des Nationalités. Отож Габрис запропонував Федорчукові видати ціле число, присвячене Україні. Федорчук дуже вхопився за цю можливість розповсюдити правдиві інформації про минуле і сучасне українського народу. Насамперед, він подбав про дійсно блискучу передмову проф. Сорбони Ш. Сеньбоса, потім почав дискутувати з різними українськими діячами, що мали, кожний з своєї спеціальности, написати відповідні статті. Огляд національної території з малою розселення українців був без підпису, і я не зміг установити, хто є її автор? Потім ішов ґрунтовний огляд історії України проф. М. Грушевського. Далі знову дві анонімні статті про українську літературу і шкільництво. Сергій Єфремов написав статтю про вікове переслідування українців. Далі був переклад статті Грушевського з "Українського В'єстника" № 5, СПВ,

18) Див. текст цього листа «Україна», ч. 3, стор. 199. Р.

19) Пишу про це з пам'яті, бо протоколів цих загальних зборів у мене не збереглося.

20) «Конгрес Рас» відбувався з 16 червня 1913 р.

21) П. Габрис — литовський політичний діяч (див. його спогади: «J. Gabrys. Vers l'Indépendance Lituanienne. 1907—1920». Lausanne, 1920, стор. 304). Про Ж. Пелісьє див. статтю І. Борщака «Із франко-українських взаємин останньої війни. З приводу смерті Жана Пелісьє, великого приятеля України» («Діло», 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17/VIII, 1939). Р.

про українські ревендикації в Росії. Микола Вороний подав статтю про український театр. Про українську архітектуру написав криптонім А. Л. Про український орнамент була передрукована стаття Олени Пчілки-Косач. Тодішній посол до віденського парламенту Львонів Цегельський подав довшу статтю про дезидерати українців в Австрії. Нарешті, Федорчук надрукував свою доповідь про "Відродження України", що про неї я згадував вище. Всі ці статті треба було перекладати на французьку мову, деглядати друк і переводити коректу. Але найголовнішу, вельми прикру, несподіванку мав Федорчук з цією книжкою, коли вона вже була надрукована. Перед тим, як випустити цю книжку в продаж, п. И. Габрис зажадав від Федорчука заплатити йому "за пропаганду" (відділ, присвячений Україні, мав 65 сторінок!) гонорар у розмірі кількох сот франків. Хоч як Федорчук не казався і не лаявся, але все таки змушений був витягти з власної кишені ці гроші і дати панові адміністраторові Офісу Національностей цього, властиво кажучи, хабаря! (22). Тоді Габрис прислав йому за ці гроші, здається, 500 примірників брошури, що їх Федорчук порозсилав де і кому слід було. На той час це була надзвичайно корисна і цікава для інформації чужинцям ніби маленька енциклопедія українського відродження. (23).

В люті 1914 р. Я. Федорчук, секретар "Української Громади" в Парижі, на спілку з Ю. Рафаловичем, секретарем "Українського Комітету" в Лондоні (заснований в 1913 р.), видали в Лондоні, у Francis Griffiths, 34, Maiden Lane, Strand, W. С., лубікацію про Україну англійською мовою, п. з. «Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect» (44 сторінки), що її скомуנוвав Федорчук, а передмову написав Юрій Рафалович. У цій книжці були вміщені українські домагання, що їх сформулював Федорчук і оголосив у червні 1913 р. на Конгресі Рас у Парижі. Далі, на 12-34 сторінках, був видрукований властивий Меморандум про українське питання, надзвичайно стисло і речево зложений Федорчуком, у перекладі на англійську мову Ю. Рафаловича. Як додаток, наприкінці книжки, на сторінках 37-44, була передрукована стаття Рафаловича з «The Commentator» з 12-19 лютого 1913 р. (24). До цього треба додати, що Федорчук також речево допомагав Рафаловичеві у зложенню його видатної праці англійською мовою «The Ukraine», Лондон, 1914, 72 + VIII сторінок, з численими фотознімками.

Як фаховий український журналіст, Федорчук часто співробітничав в ілюстрованім тижневикі «Le Courrier Européen», що почав виходити 1912 р. в Парижі за ініціативою Б. Б'єрсона і П. Сальмерона. Федорчук писав майже до кожного числа. На жаль, я не посилаю всіх чисел, і можу вказати тут лише кілька тих, що є мене збереглися. Отже, в ч. 17, з 4 липня 1913 р., вміщена за повним підписом Федорчука, інформаційна стаття про українців, з мапою України і портретом Шевченка. В ч. 9, з 7 березня 1914 р., теж видрукована велика стаття, п. з. «Une fête Ukrainienne», з іншим портретом Шевченка.

22) Запис у моїм щоденнику з 20 травня 1913 р.: «Федорчук подарував мені примірник українського числа «Аннали Національностей» і страшенно обурено оповідав, як видавець, п. Габрис (правдиве його імення здається Паршайтс!) дарма що одержував те, що треба було платити за друк статей і за їх коректуру для друкарні, коли ця книжка була вже в експедиції, затримав її і зажадав від нього ще гроші. Федорчук не хтів сказати, скільки саме, але багато! Федорчук в кінці кімців мусив заплатити, але вигнав (Габриса) з хати...».

23) В цім самім числі «Аннали Національностей» ще надрукована, в самому кінці, чотирьохсторінкова стаття Я. Федорчука «Le Drang nach Osten polonais» про те, як поляки, за прикладом німців, спольдують людність на споконвічних українських землях.

24) Про цю книжку див. статтю В. Кисілевського, «Діло», 21 грудня 1934 р.

В ч. 10, з 14 березня 1914 р., стаття п. з. «Oppression prussienne et oppression polonaise». Потім ідуть статті в ч.ч. з 9 травня, 16 травня, 23 травня, 20 червня, все в тім же 1914 році і про різні питання української політики чи культури. Всі вони — речеві, стислі й документальні. Була ще вміщена стаття Федорчука, може чи не остання, в журналі «Les Droits de l'Homme», з 13-го червня 1914 р.

Взагалі можна з певністю сказати, що Федорчук своїми інформаціями, дарма, що не в широкій, щоденній пресі, дуже багато прислужився до висвітлення українського політичного питання. Може тут зназначити, що 1918 р. один аташе при французькій амбасаді в Берні, замовляючи в льозанській «Українській Книгарні», що її заснував Петро Чикаленко, а я провадив, книжки про Україну, згадав і зажадав видання Федорчука!..

ХВОРОБА. ПЕРЕЇЗД ДО ШВАЙЦАРІЇ. СМЕРТЬ.

Саме напередодні першої світової війни стара хвороба у Федорчука відновилася і його здоров'я раптово погіршилося. Він з дружиною переїжджає до Швейцарії на лікування й оселяється в Льозанні. Тут, дарма що хвороба прогресувала, Федорчук живо цікавився війною і окупацією Галичини, роблячи численні витинки з усякої і на всіх мовах преси, особливо ж уважно стежив за російською. (Ці витинки зберігаються в могому архіві). Тоді ж до Федорчука приїхав з Відня представник «Союзу Визволення України», але стан його здоров'я вже був такий, що не могло бути й мови про доручення йому відповідальної праці в Швейцарії... Дійсно, незабаром Федорчука в безнадійному стані перевезли до клініки «Ля Метарі», біля міста Ніону, де він 8 травня 1916 р. скінчив своє молоде ще життя, проживши лише 39 літ. За два дні його було поховано тимчасово на цвинтарі Монтуа, біля Льозанни, а коли фамілійний гробівець був закінчений, домовину перевезено на цвинтар у Веве, 17 червня 1916 р., в приявності мене, як представника родини і української колонії в Швейцарії...

Могила Я. Федорчука у Веве (Vevey).

Ці спогади, такі неповні і уривчасті, хай будуть китицею квітів на гріб видагному українському діячеві, що добровільно посвятив себе і свій маєток задля визвольної праці на чужині й загас передчасно 35 літ тому.

Женева, липень 1950.

Євген Бачинський

Пам'яті Віктора Петрова

18-го квітня 1949 р., в таємничих умовах зник визначний український науковець Віктор Петров. Ї всі підстави вважати, що він загинув. З цієї сумної нагоди "Україна" присвячує його пам'яті подані нижче матеріали: статтю Юрія Шереха, що добре знав небіжчика, бібліографію праць Петрова, що її зложив теж Ю. Шерех (Бібліографію, щоправда, як це зазначив сам автор, не відповідає всім науковим вимогам, але кращої в еміграції й не можна було зложити), короткий життєпис В. Петрова, що він його сам написав для Наукового Товариства ім. Шевченка, дві світлин документального характеру, вияснення голови НТШ про літературну спадщину В. Петрова, й, нарешті, за порадою іншого нашого співробітника Л. Окінішевича, що теж близько знав В. Петрова, уривок з спогадів визначного науковця "Болотяна Люкроза", — опис будинку Київського університету, спогади, що їх Ю. Шерех справедливо називав "перлиною української мемуаристики", а Л. Окінішевич — "шедевром". Як твердить Л. Окінішевич у листі до Редакції, "покірний признався мені, що разів 20 писав ці сторінки, поки отримав те, що бажав".

Редакція

Віктор Петров, як я його бачив

Віктор Петров, він же Віктор Бер, він же В. Домонтович (але не "Віктор", — він завжди протестував, коли Домонтовича називали Віктором, він казав: Домонтович — престо В.), народився 10 жовтня 1894 року і зник 18 квітня 1949 року. Чи його вбито того ж дня, чи пізніше, — цього ми не знаємо і ледве чи знатимемо колись. Було це на римо-католицькій Великдень. Уранці Петров дістав якогось таємничого спішного листа, о 8 годині вечора виїхав з свого дому в Мюнхені до Міттенвальдського табору, але туди так і не доїхав. Він зник безслідно, як герой його повісті "Без ґрунту", архітект Лінник, у чий домі Петров ніби провидів свою власну долю...

В. ПЕТРОВ — ОДНА З НАЙБІЛЬШИХ ПОСТАТЕЙ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Якщо його загибель не була безглуздим випадком, то треба визнати, що його вбивці добре знали, що саме вони робили. Петров бо був однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед української еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг сказати своє слово в розвитку світової думки. І це було ударом, розрахованим на далеку дію, бо вплив Петрова на українську еміграцію *тепер* (1) був надто малий, фактично ніякий, а вже в політику він і зовсім не втручався, ставлячися з цілковитою байдужістю до всіх еміграційних партій, виявляючи свою нехоть тільки до тих із них, де йому вчувався запах намащених дьогтем чобіт.

Однією з причин малого впливу Петрова було те, що він стояв незмірно вище від більшості еміграції своєю культурою і самою площиною свого мислення, завжди спрямованого на синтезу, на широкі узагальнення, а не на щоденну гру амбіцій і взаємопідкопувань — чи то в приватному житті, чи то

1) Підкреслення скрізь моє. Ю Ш.

праці. Однак Петров, коли хотів, міг виявляти риси і примітивного науковця. Його грубий, шістьсотсторінковий том "Пантелімон Куліш у п'ятдесяті роки" має майже стільки приміток, скільки основного тексту, а ще більше джерельного матеріалу. Та чим старший він робився, тим більше втрачав смак до цього стилю наукової роботи, прямуючи за всяку ціну до синтези і лишаючи недоговореним те, що його, особисто його, не цікавило. У своїх неперевершених спогадах про Київський університет його студентських років, — цій перлинній української мемуаристики, — Петров-Домонтович з, як завжди, прихованою іронією, писав: "Іван Іванович Огієнко для своєї вступної лекції в Університеті вибрав тему: "Чи правильно поставлений наголос в "Полтаві"-Ол. Пушкіна: "Молчит музика боевая?". Він навів сотні прикладів з незліченної кількості авторів. Це був під ретельних студій. Потік імен, фюєрверк найнесподіваніших цитатій. Аудиторія була потрясена грандіозністю скрупульозної праці, що її перевів автор". Знак нової доби, в протилежність "добі Огієнка", мемуарист бачить у зростанні науки з літературою.

Та брак інтересу до примітливості не робить Петрова не-науковцем. Здається, особливість його як науковця лежала в тому, що він не був фахівцем з якоїсь однієї дисципліни, а з певного кола проблем, які він вишукував у різних дисциплінах. В історії літератури він знав Куліша і оточення Куліша, в етнографії — "заговори", обряди і казки, в філософії — Сковороду. Він не вкладався в традиційні університетські посади — кафедра археології, кафедра етнографії, кафедра історії літератури, — він був водночас надто широкий і надто вузький для цього. Чи не був він у цьому прообразом науковця майбутнього?

В. ПЕТРОВ — МОВОЗНАВЕЦЬ

Зосередження на проблемах, а не на окремих науках, при прагненні синтезу робило висновки Петрова часто неймовірними і неприйнятими. Мені найлегше говорити про це в царині мовознавства, де Петров кілька разів теж забирав голос. У травні 1946 р. він виступив на науковій сесії в Фюссені, в Баварських Альпах, з доповіддю про назви українських річок. Доповідь справила враження фантастичної, вона відгонила комбінуваним маррівських елементів і викликала смішки в слухачів. Голова сесії, один з відомих наших мовознавців, пояснив після доповіді, що припущення Петрова є фантастичні, бо (він так і сказав: "бо") Ян Розвадовський (2) пояснив назви річок так і так. Петров нічого не заперечив, — він ніколи не сперечався з людьми, чие мислення відбувалося в іншій площині, ніж його, але він зберіг почуття своєї правоти: бо таке тлумачення, яке він давав, вкладалося в норми його проблематики, дарма що воно не вкладалося в методи мовознавства.

Мені Петров говорив про "австро-баварсько-українське океанія" в протилежність російсько-пруськомую аканню. Він мав на увазі південно-німецьку вимову тину *stro's* замість *strasse*. Це здавалося цілковито нісенітницею, і, бачивши мого ставлення, він не обґрунтовував своєї тези. Сьогодні, коли Вайян виступив з теорією, що російське акання — не нове явище, а продовження праслов'янського стану, — ідея Петрова не здається вже на 100 відсотків нісенітницею. Хто знає, може його здогади містять у собі зародки майбутнього, що їх ми ще не можемо сприйняти? В усякому випадку, в межах порівняльного мовознавства, обмеженого родинами мов, йому було рішуче затісно, і його велика стаття про слово *ляда* ("Язык и мышление") дає сміливі зіставлення цього слова не тільки з вімецьким *Land*, а і з словами фінських і східних мов.

2) Відомий польський мовознавець († 1935), що писав майже виключно про слов'янські річки.

МЕТОДА ПРАЦІ

Нехтування примітковим стилем праці, прагнення синтезу не означали в Петрова розхристаності. Навпаки, він шукав найбільшої точності в розвитку своїх думок і в їх формулюванні. Сама метода його праці була дуже характеристична. Він писав свої праці на маленьких акуратно нарізаних квадратиках паперу. На кожному з них вміщалося дві-три фрази. Це були формули окремих думок. (Так він писав свої наукові праці і так само белетристичні). Над однією карткою він міг просидіти цілий день, думаючи над добром слів, над їх порядком. Та це не було надхнення, захват, чи шаленство, — він лишався спокійний, міг кожної хвилини відірватися від праці, кинути дотеп, поговорити

Група учасників I з'їзду МУР'у (Ашаффенбург, грудень 1945)
Сидять: Лятуринська, Самчук. Стоять, зліва направо: Петров,
Барка, Костецький, Шерех, Подоляк, Багрянний, Славутич.

про щонебудь, — і знову повернутися до обдумування, аж поки потрібна формула не знаходилася. Потім він скомбінував такі написані картки в цілість. Де треба, між ними вставлялися нові картки-містки. Так, він прагнув точності, — не популярності. Остання його не цікавила. Як я вже згадував, він не боровив своїх поглядів у сперечаннях. Він — викладав їх. Якщо їх не сприймали, — тим гірше для слухачів. Він відходив мовчки...

Петров узагалі був дуже обережний. Часто в мене було враження, що він більше думає не про те, що сказати, а про те, що не сказати, не договорити. Такий же обережний він був у житті. Як Пер Гюнт, він старався обійти життя по кривій. Де тільки можна було, він дезертував. Петров утік з червоної армії під час війни. Він утік ще раніше з Києва до Ленінграду, коли на Україні почалися нагінки на "український націоналізм", і це його тоді врятувало. Він утік з одного баварського міста до іншого, як тільки в першому появилася радянська репатріаційна комісія. Він утік з табору "діші", коли там почався "скринінг". Але, тікаючи, він майже завжди потрапляв у гірші обставини. Така була і його остання подорож, — доля немилосердно погалужувала з його обережності. Але в науці і публіцистиці Петрова обережність дала йому те, чого він хотів: його шанували, але не розуміли. Ніяких учнів, жодної школи Петров ніколи не мав, як не мав і просто однодумців. Думав він про те чи не думав, — його твори писані не для сучасників.

ЕТНОГРАФ І ФОЛКЛОРИСТ

Майже всі науковці-українознавці XIX стол. йшли від етнографії до науки, до культури. Виховані на традиціях українського села, вони потім ці традиції намагалися науково висвітлити. Петров належав до покоління, що йшло від загально-людської культури до етнографії. Вихований в інтелігентній родині в Холмі й Києві, він знайомився з українським селом уже пізніше, як науковець. Це було спільне в нього з неокласиками, що з ними він приятелював і їхнім прагненням співчував. Недурно він завжди протестував проти твердження про "п'ятірне ґроно" неокласиків, вважаючи себе за шостого — і єдиного прозаїка серед неокласиків. Петров прийшов до української етнографії, до українського фолклору з науковими зацікавленнями, як майстер аналізу. Етнографія і фолклор були потрібні і цікаві йому, як аргумент у його науково-світоглядівій системі. Свою книжку про П. Куліша Петров закінчує запитанням: чому Куліш поруч справжнього фолклору містив підробки? На це Петров відповідає: "Куліш був романтик. Як романтика, його спанували ідеї суцільності і органічності. Відіграв певну роль белетристичний хист Куліша... Белетристика ж вимагає од автора суцільності, повноти, малювання широкого потоку життя, відмовлення од абстракції експеримента" (стор. 561). У підході Петрова до фолклору є багато подібного. Він теж був белетрист у розумінні синтезатора, — бо саме в цьому суть того (автобіографічного) визначення белетристики, що тут дає Петров. Він теж шукав "суцільності". Але є і істотна різниця: Петров не був романтик.

Навпаки, він був радше раціоналіст. Він теж шукав у фолклорі, в етнографії суцільності, але не замкненої національної, а загальної. Для Куліша український фолклор був ключем до духа українського народу. Для Петрова — є стала людина, людина взагалі, раціональна людина за нашаруваннями епох. У фолклорі він шукає, з одного боку, цієї сталої людини, з другого боку — нашарування епох і зв'язаних з ними світоглядів. Українські "заговори" не відрізняються для нього принципово від мордовських або якутських, так само, як для неокласиків існувала єдина світова культура, а не якась специфічна українська.

Такий підхід позначає всі 30 років наукової і літературної праці Петрова. Внутрішня єдність усього написаного ним вражає читача. Вже з самого початку дається ознака його метода — метода елементарних антитез-протиставлень. Про "Чорну Ряду" Петров писав: "Її збудовано за методою сиростувань: однією сценною автор сиростовує іншу, даним твердженням він заперечує раніш висловане", — і далі: "Він стверджує "не" як підвалину стилю" (стор. 445). Це саме послідовне чергування протилежностей характеризує твори самого Петрова. Досить згадати одне з наймайстерніших його оповідань "Приборканий гайдамака", побудоване на контрасті романтичного загалу Сави Чалого і раціоналістичної механічності Орлика. Але і історія людства з погляду Петрова — теж тільки одне послідовне чергування протилежностей. Уже на еміграції він назве це діалектикою: теза — антитеза — синтеза = повернення до тези.

СТИЛЬ ПИСАНЬ В. ПЕТРОВА

Цей принцип визначає і стиль писань Петрова, як наукових, так і белетристичних. Я дозволю собі процитувати трохи довгу, але яку ж яскраву (і суб'єктивну) характеристику Кулішевого Кирила Тура з праці про Куліша. З неї видно, як навіть у найбільш "примітивних" працях Петрова жив Домонтович:

«Кирило Тур не балакає, а проповідує. Він не говорить, а ніби проголошує. Але він не чернець: він козак. Його аскетизм — аскетизм гульвіси, його зречення світу — зречення пройдисвіта... Його Сквородинська філософія для порівнянн

шукає аналогій у розлогих жестах п'яної руки збентеженого гульвіси. Це аскет, що свою аскезу й думки містагога виховував не в вузькій печерній келії, а в галасі шинків. Метафори його містичних тверджень не виходять за межі вражень п'яниці й п'яницьких звичок. Від його теологічних міркувань тхне горіччавим перегаром. Тверезість він не вважає за прикмету добродичності, а на веселе бенкетування з приятелями він не дивиться як на річ, що може пошкодити його душі. Бога він уявляє собі чубатим у кармазиновому жупані запорожцем. І пам'ять про Бога в серці своїм він носить з тією ж навмисною і недбайливою пишновелічністю, як шаблю при боці і пістолі за поясом. Шлях до Бога він проходить танцюючи з музиками і скоками, навприсядки, та через голову, та колесом. Превирство до грошей і власности він доводить щедрістю степового грабіжника.

«Мистецтво їздити конем і вміння володіти шаблею не можуть не бути до владоби Богові. Певний у гієратичній священості своїх вчинків, він літургісатиме на базарі п'яним і безчинним, безглузним і диким бешкетом. Моральні апофтегмати він стверджуватиме галасливістю провідисвіта, гульнею доводитиме, що все на світі марне. Печалуватиметься о Бозі в базарних бешкетах...

«Коли б св. Антоній узяв був на себе образ Франсуа Війона, — з нього вийшов би Кирило Тур. Зробити пустельника химерним бешкетником, шаленим шинковим гульвісою, поставити св. Антонія в становище шибенника й грабіжника, Франсуа Війона — це тематичне завдання накреслив перед собою Куліш. Пушкінського Пімена він подав як гоголівського Тараса Бульбу. Тебайдські з Січі самотники, люди, виховані в диких степах і каверзники, паливоди, гультяї, баламутники, пугачі, провідисвіти, кондотьєри».

Таким саме антитегічним стилем, такою методою написано повість про механізацію людини («Доктор Серафікус») і про приреченість людини перед механічною цивілізацією («Без ґрунту»), і історіософічні есеї Бера, і статті Петрова про фальшор. Наконичується деталі доби, її історичного казюориту, — але все це для того, щоб в антитезах цих деталей розкрити вічне, незмінне, не-рух історії.

ПОГЛЯДИ ПЕТРОВА

Так само, як стиль, мало змінювалися і погляди Петрова. Тільки зміни оточення викликали у нього реакцію — антитезою. Можливо, як типовий інтелігент, інтелігент до глибини душі, до кожного жеста, Петров був з природи постійний і принциповий опозиціонер. У двадцятих роках, коли в УРСР не можна було говорити про українську державу, він говорив про неї, вбачаючи державотворчу діяльність у вчинках козацтва і виступаючи проти «антигромадської і антидержавної теорії літератури» П. Куліша (стор. 292). Оппонівшиє на еміґрації, з її ідеалізацією держави, Петров виступає з тезою, що держава не розв'язує всіх питань, що держава часто приносить загибель культурі. Він пише про це дуже обережно, своїй статті він дає назву, що може відштовхнути кожного політика, — він називає її «Проблема Готфріда Келлера», саме слово держава він зашифровує словом «політика», — але він таки ставить цю проблему. Та в суті речі це не було новою тезою: це було тільки ствердження старої його тези про незалежність різних сторін розвитку суспільства чи націй як частин людства, в даному випадку — держави і культури. Я кажу «розвитку», але, можливо, більше в душі Петрова було б сказати «не-розвитку».

«Проблема Готфріда Келлера», що, теоретично міркуючи, повинна була б викликати обурення в еміґраційних колах, пройшла непоміченою. Ще раз ствердилось, як мало хто розумів Петрова і як мало він дбав за те, щоб його розумінні ті, хто його не розумів.

Петров умів гелівально не помічати людей і не шанувати їх, хоч разом з тим був завжди з усіма в добрих стосунках. Як редактор, він дозволяв собі робити з рукописами несамовітні речі, переробляв дописане, не зважаючи на жодні протести авторів. Він любив радість життя — добре їсти і випити, але був зовсім байдужий до своєї зовнішности. Часом находило на нього щось дитяче. В своєму щоденнику я записав 4 травня 1946 р.: «Сьогодні До-

монтович поїхав до Мюнхену. Прийшов з валізкою, в своєму старому теплому пальті, в наскрізь пропітнілому анекдотичному капелюшку, з почервонілою лисицею, з краплями поту на лобі, з виглядом стомленої і здивованої рожевої дитини. І манера його систематично навмисне переплутувати прізвиська (Присяжнюк — Позичанюк), і манера в усіх чужих статтях ловити свої думки і потім вигукувати: “Ага, «Die Neue Zeitung» пише... А я це перший сказав”, — все це дитяче. Та він сполучає це зі скепсисом і надмірним може інтелектуалізмом. Як?”.

У колі ближчих знайомих — важко говорити про друзів, коли мова йде про Петрова, — йому була дава жартівлива заочна кличка “Менталітет”. Ці знайомі знали: з Петровим не завжди можна погодитися, але він завжди вагітний думками, хоч ті думки вилловити з нього було нелегко при його огиді до всяких пояснень, до всякої педагогії, при його відвертанні від тих, хто не розумів його з півслова або думав інакше, при його нехоті до сперечань і аргументування. Та коли ввіймати його думку, вона завжди була цікава, хоч завжди загострена до ступеня парадокса.

Його перу належала, наприклад, праця “Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства”. Даремно читач шукатиме там імен, дат і назов, історії досліджень і характеристики індивідуальностей окремих дослідників. Як і все в Петрова, це праця на тезу. Теза ця могла б звучати: радянське шевченкознавство — не заперечення, а безпосереднє продовження, якщо не повторення традиційного народницького шевченкознавства, як його репрезентує, приміром, Єфремов. Спочатку це парадоксальне твердження жахає. Потім вдумавшись — і бачиш, що в ньому є велика частка правди: радянське літературознавство в особах Річицького, Шабльовського тощо, справді багато в чому тільки пристосовує до нових політичних вимог традиційний іконописний образ Шевченка, створений у писаннях наших таки народницьких істориків літератури. Думка починає працювати зовсім у новому ракурсі, відкривається багато цікавого і досі не поміченого. Та горе тому, хто прийме цю частку істини за цілу істину!

В. ПЕТРОВ — ЕСЕІСТ

Твори Петрова — це завжди частка істини. Наукові розвідки, есеї, романи, оповідання — це в суті справи все есеї. Якби мене запитали, що таке есеї, я сказав би: есеї — це такий літературний жанр, який бачить у дійсності те, чого люди в ній звичайно не бачать, і цю одну *сторону* унаочнює і уопуклює так, що стає вона нібито цілою дійсністю. З цього постає думка і нове, більше наближення до дійсності. У нашій науці й літературі Петров був, поруч Юрія Липи, одним із найбільших есеїстів. Чи ж його вина, що в нас звичайно не розуміють ані того, як можна побачити дійсність інакше, ніж її звичайно бачать, ані того, що есеїстові дано право бачити ту одну сторону і не бачити інших?..

**

Біографія Петрова обірвана. Але все одно він не міг би повністю виявити себе в нашому суспільстві, як свого часу не міг зробити цього Куліш, що про нього Петров писав: “Парламентар без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу, людина великих плянів і великих підприємств без матеріальної бази”.

Петров зник безслідно, його твори не зібрані і не перевидані, його рукописи ніким не доглянені і не вивчені, його пам'ять занедбана і зневажена намулом дрібних і брудних політиканських провокацій. І тільки його скепсис, скепсис Анатолія Франса, підносить його над усім тим дрібним, що оточувало його за життя і оточує після смерті. Та в міру того, як ітнуть роки, чимраз більше

вікритватиметься в ньому нащадкам другий елемент його, той елемент, що я назвав би його дитячим, або, коли хочете, сквородинським. Якщо Петров дозволив собі побачити в одному персонажі риси св. Автопія і Франсуа Війона, то хай і нам буде дозволено побачити в ньому сполучення рис пересиченого цивілізацією скептичного Франса і дитячо-радісного, прийнятого довір'ям до мислі Григорія Сквороди.

Юрій Шерех

До бібліографії праць В. Петрова

I. В. ПЕТРОВ

Огляд літератури про село. "Бнигар" ч. 29-30, 1919.

Нова генетична теорія походження загворів. "ЗІФВ УАН", II-III.

Потебня і Лотце. Теж там, IV.

Етича Гр. Сквороди. Теж там, V. Шевченко, Куліш і В. Білозерський — їх перші стрічі. "Україна", I-II, 1925.

Куліш і Шевченко. "Шевченко та його доба". I, Київ, 1925.

Сучасні завдання краєзнавства й етнографії. "Життя й Революція", Київ, I-II, 1925.

Сучасна література про село. "Життя й Революція", IV, 1925.

Старий і новий побут. Теж там, VII.

До характеристики філософського світогляду Сквороди. Вчення Сквороди про матерію. "ЗІФВ УАН", XIII-XIV.

"Теорія "культурництва" в Кулішевому листуванні р. 1856-7. Теж там, XV.

Матеріали до історії співробітництва Куліша в "Современникъ" Некрасова р. 1852-3. Теж там, XII.

До дискусії про Сквороду. "Життя й Революція", VIII, 1926.

Куліш-хуторянин. "ЗІФВ УАН", IX.

Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856-7. "Шевченко та його доба", II, Київ, 1927.

Акад. Володимир Гнатюк у своїх фольклорних студіях. "ЗІФВ УАН", X.

Вірування в вихор і чорна хороба. "Етнографічний Вісник", кн. 3.

До питання про Потебню й Лотце. "ЗІФВ УАН", IX.

Мітологема "сонця" в укр. нар. віруваннях та візантійсько-східноєвропейській культурній циклі. "Етнографічний Вісник", кн. 4.

Рецензія на "Д. Зеленія. Русские славяне" Фольксунде". Теж там.

Ф. Потебня-фольклорист. "Український Засів", ч. 4, 1943.

Сучасний стан української поезії. "Наші Дні", (Львів), ч. 7, 1943.

Рецензія на "Микола Зеров. "Каме-

на". "Український Засів", ч. 4, 1943.

Естетична доктрина Шевченка. "Арка", № 3-4, 1948.

Історіософічні етюди. "МУР", II, 1946; III, 1947.

Провідні етапи сучасного шевченкознавства. "УАН", 1946.

Український фольклор. УВУ, 1948 (?), цикльовистиль).

Драматична поема Л. Українки "Кассандра". "Рідне Слово", ч. 3-4, 1946.

Микола Зеров та Іван Франко. "Рідне Слово", ч. 6.

Кирило-Методіївське Братство". "Українська Трибуна", 22. VII, 1947.

Проблеми літературознавства за останні 25-ліття. "Світання", ч. 2.

II. В. ДОМОНТОВИЧ

Дівчина з ведмедиком. Київ, 1922.

Без ґрунту. "Український Засів", ч.ч. 3, 4; "Арка", № 2-3, 4, 1947.

Окреме видання, Регенсбург, 1948.

Доктор Серафікус. Мюнхен, 1947.

(в Шляхолові Юрія Корнубута — неповний список новел В. Домонтовича).

Пікета. "Заграва", 2, 1946.

Приборканий гайламака. "Похід", I, 1947.

"Українська Трибуна", 4. VII, 1948.

Апостоли. "Хорс", I, 1946.

Розмови Екергартові з Карлом Гоцці. "МУР", I, 1946.

Волютяна Люкроза. "Календар-альманах" на 1948 рік. Авгсбург-Мюнхен.

Самотній мандрівник простує самотнім шляхом. "Арка", ч. 5, 1948.

Без назви. "Українські Вісті", 23.

VIII, 1951.

Цесаревич і генерал. "Пугу", № 37, 1947.

Резуха. "Життя", № 7, 1948.

Спрага Музики (Фрагмент про Рильке). "Українська Трибуна", ч. 1, 1948.

Можуче божество. (Про Марка Вовчка). "Час", 24. IV, 1949.

Мой Великодні. "Слово", ч. 16, 1946.

Зоряні мандрівники. (Про Тіхо Браге й Кеплера). "Час", I-II, 1947.

III. ВІКТОР БЕР

Засади естетики. "МУР", I, 1946.
Злидні днів. До питання про "багату" літературу. "Українська Трибуна", № 13, 1946.

Проблеми великої літератури. "Українська Трибуна", 17. XI. 1946; 8. XII, 1946; 19. I. 1947.
Сучасний образ світу. "Арка", № 1, 1947.

Curriculum vitae

Народився р. 1894. Закінчив холмську гімназію р. 1913. Після закінчення Київського університету р. 1918, був залишений при університеті як професорський стипендіят. З 1918 р. до р. 1942 працював в Українській Академії Наук як науковий співробітник і керівник Етнографічної Комісії, з 1933 як співробітник і заввідділом Інституту Матеріальної Культури (Археології). З 1941 директором Інституту Українського Фолкльору Академії Наук (Київ-Львів), з 1943 р. запрошений на посаду керівника катедри етнографії Українського Наукового Інституту у Львові, в рр. 1944-45 працював як співробітник Українського Наукового Інституту в Берліні. В 1927 р. одержав медаль від Географічного Товариства за етнографічні праці; року 1927 — звання наукового робітника; року 1930 — науковий ступінь

доктора історії літератури (офіційні опоненти академіки А. Лобода і Вол. Перети). Має до 200 друкованих праць.

21. XI. 1945 р.

В. Петров

Літературна спадщина В. Петрова

(ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ)

Просимо Вас вмістити на сторінках "України" таке роз'яснення в справі, що цікавить українське громадянство. В журналі "Нові Дні", ч. 17-18, 1951 р., П. Кречет, у статті, присвяченій пам'яті проф. В. Петрова, м. ін., пише: "Ніхто не знає теж, куди поділися рукописи й папери, що мусіли залишитися по в'язу". Ці рядки, диктовані природною в давньому разі турботою, є наслідком недостатньої доінформованості Шановного Автора. Після того, як не повернення проф. Петрова до Мюнхену з двотижневої великодньої відсутки викликало занепокоєння, провід НТШ і УВУ звернувся до Центрального Представництва Української Еміграції, прохавши весті розшуки по таборах переміщених осіб, і до німецької та американської окупаційної влади. Тоді ж, в травні 1949 р., була створена з уповноважених ЦСУБ, УВУ, НТШ і УВАН комісія, що мала оглянути й передати на збереження речі, які залишалися в квартирі проф. В. Петрова. Ця комісія, до складу якої увійшли професори УВУ О. Кульчицький, В. Гринко, Ю. Шерех, М. Глобенко, а також д-р О. Горбач, переглянула й переписала все, що було знайдене в квартирі проф. Петрова. Знайдені книжки УВУ були повернуті до бібліотеки Університету, а рукописи, нечисленні листи й власні книжки проф. Петрова передано як депозит до НТШ, де вони лишаються й нині. Рукописів якихось неопублікованих творів, зокрема роману про Марка Вовчка, над яким перед трагічним зникненням працював проф. Петров, не знайдено. Протокол обстеження майна проф. В. Петрова переданий був до архіву УВУ.

З глибокою повагою

Сарсель, 7. XI. 1951.

Проф. д-р Зенон КУЗЕЛЯ, Голова НТШ.

Болотяна люкроза

(ФРАГМЕНТ: УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ)

Червоний будинок охопив великий простір. Геометризував видноколо. Дов-
железний мурований паркан того ж темночервоного кольору продовжував в оби-
два боки прямию лінію будинкових стін.

Я завжди тримався думки, що Університет треба уявляти собі таким, яким
він вперше піднісся в творчій уяві архітекта: оголений простір, безмежне над
ним небо й будівля!.. Уявою Беретті керувала мрія про велич, позбавлену пиш-
ности, але сповнену суворістю шерухомости. Крижана застиглість неруху —
такий був початковий задум.

Сторіччя тому — Університет ще знаходився поза містом. Він не належав
місту. Він становив собою самодостатній, замкнений в собі світ, який не пе-
ребував у жадному зв'язку ні з чим. Виник він з наказу Миколи I, самодер-
жавного монарха, абсолютного в своїй необмеженій волі. Так будовано палади
й касарні в Росії. Так збудований Університет у Києві. Піраміди належали пу-
стелі; палади, касарні й Університет так само. Порожнеча грандіозного про-
сторію покликана була підкреслювати їх ізольовану виключність.

Круглі колони порталу вісьмома вертикалями перетинали площину будин-
кового фронту. Заготовані ворота дворів Університету були завжди наглухо
замкнені.

Людина або пересікала брукований сегмент майдану, або рухалась граніт-
ними плитами пішоходів вздовж парканового муру. Мандрівка, сповнена, мож-
ливо, зловани, можливо, безнадії, тривала вічність.

Наближаючись до цього червоного колоса, до цієї будівлі в уцегляненому
сдазі крови, людина почувала, що вона втрачає себе. Вона почувала себе за-
здаlegідь приреченою. Чотирикутні постаменти колон в порівнянні з нею були
незмірно великі. Дубові масивні двері були прямі й високі, людина ставала
малою на їх порозі. Щоб їх відкрити, треба було простягнути руку вгору над
головою — це був майже гієратичний жест, як перед входом в храм. Дотик
до чавуну лишав на долоні відчуття холоду, і це почуття холоду, сполучене
з м'язовою напругою, підкреслювало неміч людини.

В вестибюлі у студента відбирали його посвідку. Ніхто з непосвячених не
смів стати причетним до містерій науки. Імперія оберігала спокій державного
неруху.

Щільні коридорів були безмежні. Вони тяглись в несказанну безвість і не
мали кінця. Людина проходила повз амфітеатр величезних вікон. Коридори зву-
жувались, щоб заов бути високими. Ця ілюзорність суперечности, повтореної
в своїй незмірності, вражала. Вона породжувала примари, що здавались при-
мхливими привидами божевільних. Ще й досі я страждаю від снів, які приму-
нюють мене блукати по цих кам'яних щільнях, проходити безкраї пустелі ко-
ридорів. Двері аудиторій, що виходили в ці коридори й були завжди зачинені,
зберігали мовчання схованої за ними тайни.

Імперія рескриптом імператора включила в свій регламент гуманізм і ос-
віту як принципи, але як принципи, покликані створити не свободу індивіда,
не його визволення, а дисципліну розуму. Університет був архівом державно-
визнаних істин, галузкою касарні, зведеної на ступінь храму. В армії дисцип-
лінували рух людини, в Університеті її розум: Університет мав адміністративне
призначення; він був функцією режиму.

Золоті гудзики на мундирі студента були старого розміру й устійненої
форми, на форменій тужурці студента, як поступка часу й моді, вони могли

бути пласкі або опуклі, але в обох випадках вони несли на собі імперський герб, символ імперської могутності й величі, двоголового орла.

Місто, наблизившись, порушило цю симетрію ізольованості, цей ритм співвідношення простору й будинка, що з нього виходив будівничий. Воно оточило Університет метушнею домів, дрібних і випадкових, настирливих, як старці.

Але й тоді, коли місто наблизилось до Університету, й тоді, коли місто поглинуло його тишу, знищило велич його палацової відокремленості, навіть і тоді Університет продовжував панувати над усім простором.

Я стою коло вузького продовгастого вікна філософського семінару, який знаходився вгорі під дахом, я дивлюсь крізь нього, і я впевняюсь, що над усім грандіозним видвоколом, яке простерлося передо мною, на захід і на південь, над блакиттю далечини панує цей гігант. Ніщо не заступає відстані. Усе довкола підлягло цьому будинкові, що титул імперського сполучив в своїй назві з згадкою про св. Володимира.

З Батишевої гори, з круч Арсеналу, з віддалі військового госпіталю, звідусіль ви бачили, що місто, навіть і огорнувши Університет на схилах гори кільцем домів, не змогло принизити його могутності.

Кам'яна фортеця зберігала свою всевладність. Будівля переборювала спротив простору. В синявій димці обрію подумівши запалена сонцем червоночорна кров Університетських стін. Палав вогонь похмурого світла...

Віктор Домонтович

С. Томашівський історик

(ДО 20-РІЧЧЯ З ДНЯ ЙОГО СМЕРТИ *)

Двадцять років минуло з дня смерті Степана Томашівського († 21 грудня 1930 р.), що увійшов в українську історіографію з титулом "найвизначніший історик галицької землі", точніше — історик, що його породила Галичина, бо науковий обсяг зацікавлення в нього, як у справжнього історика, обіймав майже цілу історію України в часі й просторі: Князівська Русь, Литовсько-польська Русь, Галичина, Карпатська Україна, Хмельниччина, Шведчина, Церква.

† Проф. Др Стефан Томашівський

Найвизначніший історик Галичини

Й оден з найвизначніших істориків України, помер в неділю, 21 грудня с. р. у Кракові на клініці по перебутій операції, переживши 55 літ. Покійний уродився 9. н. ст. січня 1875 р. в селі Купновичах, Рудецького повіта, гімназію скінчив у Самборі, університет у Львові. Працював у заграничних архівах. Був гімназійним учителем, доцентом університету і галицьким послом (в Лондоні). Знав 15 європейських мов, між ними й такі мало у нас відомі, як шведську, мадярську й румунську. Працював у виданнях Наук. Тов. ім. Шевченка, в ЛНВ, в Записках Чина СВВ. і в різних інших українських та чужих видавництвах, м. і. літтора року співробітничав у „Новій Зорі". Від року працював над історією Церкви. Оставив жінку і двоє дітей. Крім цих сухих дат і фактів не подаво більше нічого, бо Покійний висказав перед смертю бажання, щоб не оповіщувати йому некрольогу крім маленької згадки. В. П. П.

Жалобне оголошення з «Діла».

*) Через технічні причини ця стаття не могла з'явитися в «Україні» за 1950 р.

“УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ” С. ТОМАШІВСЬКОГО

Князівській та Литовсько-польській Русі небіжчик присвятив свій синтетичний огляд “Українська історія” (Львів, 1919 р., стор. 154), що охоплює історію теперішніх українських земель від найдавніших часів аж до Люблінської Унії. Тут автор з пригиском підкреслив політичну й культурну суперечність Заходу й Сходу, що між ними цілий час хиталася й хитається Україна, що врешті й призвело до витворення окремих типів українців: західного, з латинським підкладом, і східного — з візантійським, а це також створило синтезу українського типа — греко-католика в Галичині; щодо Великої України, до останніх часів у широких масах так і не створився синтетичний тип українця. Тому, коли вживають виразу “людина української культури”, справа є цілком ясна, коли мова мовиться про українця з Галичини; натомість, вона зовсім неясна, коли йде мова про українця зі східних земель; він бо може також бути людиною “російської культури”; тоді як *тепер* у Галичині вже немає українців “польської культури”...

Підкреслення ролі Галицько-Волинського князівства, як першої національної, в теперішньому розумінні цього слова, української держави, — є заслуга покійного вченого, бо як він справедливо зазначив у своїй “Українській історії”, назва “Україна” історично зовсім не покривається з етнографічною, а особливо з географічною її тямю. Основою української народності, що впродовж багатьох століть витворювала, але, на нашу думку, остаточно ще не витворила, українську націю, були племена: дуліби, деревляни й поляни, що жили між Сяном і Дніпром (“Українську історію” С. Томашівського коротко зreferував для французів І. Борцак у «Revue Historique», 1939, стор. 187-188).

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ

Як історик, С. Томашівський, очевидно, не міг не зайнятися історією Церкви, бо він не міг не зробити своїми рядки, що їх написав відомий французький історик Шарль Сеньобос, людина цілком “байдужа” з релігійного погляду, у своїй передмові до своєї ж “Щирої історії французької нації” («Histoire sincère de la Nation Française», 1939 р., стор. X): “Я підкреслював скрізь дуже важливу роллю релігії й не боюся під цим оглядом жодного закиду. Вона бо володіла думками й керувала способом життя впродовж 15 віків; вона надала Церкві ту силу, що так багато причинилася до створення французької громадської думки”.

Ще 1916 року, німецькою мовою, з’явився нарис С. Томашівського в мюнхенській «Osteuropäische Zukunft», під заголовком “Церковний бік української справи”. Хоч це й був історично-публіцистичний нарис, проте, писаний істориком, він заслуговує на повну увагу: автор висловив там справедливий сумнів щодо одноцілності православної Церкви в російській імперії та виявив змагання київської Церкви до незалежнення від Царгороду, а потім від Москви. Саме ці змагання, за С. Томашівським, і привели Україну до Унії з Римом, що зрештою не було чимсь новим в історії України, бо її Церква, відмінна від інших візантійських Церков, була завжди найближча до Риму. Отже, Унія не була, як це вперто й досі твердять необізнані з цією справою українці, якоюсь “польською інтригою”, бо, як відомо, поляки з свого державного погляду все були супротивниками Уніятської Церкви, що згодом зривилася Українською Церквою. (В цьому питанні С. Томашівському належить цікава стаття “Церковна Унія й українська національна ідея” в збірнику “Про ідеї, героїв і політику”, Львів, 1929, стор. 63-85. Відбитка “Нової Зорі”).

Вступ до “Історії Церкви на Україні” (Записки Чина СВВ, 1932 р., стор. 1-160), доведений через смерть автора лише до 1169 року, є наукова праця,

живо написана, з питомим авторові стилем. Вона, очевиднож, повна гіпотез, бо автентичні джерела з тієї доби не є численні, а ті навіть, що є, оточені численними легендами. Але тому, що ці гіпотези належать справжньому історикові, вони настільки переконливі, що їх частинно увів у західно-європейський науковий обіг останній поважний автор "Історії Церкви східних слов'ян", проф. А. Амман (стор. 10, 15, 23, 29, 64, 88 німецького видання). (Див. "Україна", ч. 5, стор. 394-396).

У цій царині історії Церкви в Україні С. Томашівський, можна сказати, "відкрив" незнамого досі київського митрополита Петра Акеревича (1241-1245), що ще до Данила Галицького шукав злуки з Римом ("Предтеча Ізидора — Петро Акеревич, незнаний митрополит руський"; "Записки ЧСВВ", 1927).

ДОСЛІДНИК ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Свій аналітичний хист небіжчик особливо виявив у своїх знаменитих студіях, присвячених Хмельниччині, цій переломовій добі в історії українського народу. Студії С. Томашівського про Хмельниччину присвячені мало відомим до нього відгукам революції 1648 р. в Галичині: "Матеріали до історії Хмельниччини", ЗНТШ, 1896 (14); "Самуїл Казимір Кушевич, райця львівський, і його записна книжка", ЗНТШ, 1896 (15); "Народні рухи в галицькій Русі 1648 р." (в часі першого походу Богдана Хмельницького на Львів), ЗНТШ, 1898 (23-24); "Матеріали до історії Галичини", т. I. Акти з р. 1648-1649. "Жерела до історії України-Руси", IV. 1898; т. II. Акти р. 1649-1651, теж там, 1901 (т. V); "Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину", Львів, 1918. (Ця розвідка кинула нове світло на "два місяці української політики 1648 р."). Остання розвідка з'явилася спершу в "Записках НТШ" (т. 117-118, 1913 р.), під заголовком "Один момент під Зборовом 1649 р." та в "Жерелах до історії України-Руси", т. VI, 1919) під заголовком "Межи Пиливцями і Замостям". Відомості, що торкаються одночасно й історії Церкви й Хмельниччини, з'явилися з-під пера С. Томашівського в "Жерелах до історії України-Руси", т. XVI, під заголовком "Донесення римських нунцій про Україну 1648-1657", Львів, 1919.

ШВЕДЧИНА В ПИСАННЯХ С. ТОМАШІВСЬКОГО

В ділянці Шведчини С. Томашівський видав кілька джерельних матеріалів, хоч друкованих, але такими мовами і в таких виданнях, що були неприступні для українських науковців: "Словацький висланник на Україні 1708-1709" (Науковий збірник, присвячений М. Грушевському. Львів, 1906); "Невідомий лист Мазепа до міста Львова", ЗНТШ, 1900 (37); "Мазепа й австрійська політика", ЗНТШ, 1909 (92); "Причинки до історії Мазепинщини", теж там, 1908 (81); "Із записок Каролінців про 1708/9 р., теж там, 1909 (92)...

ПРАЦІ ПРО ЗАКАРПАТТЯ. С. ТОМАШІВСЬКИЙ-ПУБЛІЦИСТ

У дослідках над Закарпаттям небіжчик привів уперше праці, що є й будуть основою для дальших студій у цій ділянці. Головним вислідом праці С. Томашівського під цим оглядом є вельми цінна "Етнографічна карта Угорської Русі", що її видала 1910 р. російська Академія Наук.

Коли до цих головніших праць С. Томашівського додати одну заміток і рецензій, публіцистичних праць і статей, де автор освітлював сучасне минулим (див. його шрецікаву збірку "Під колесами історії", Берлін, 1922); редакторську працю в берлінському тижневику "Літотис", журналістичну в львівській газеті "Нова Зоря", що в них С. Томашівський виявив не абияку громадську відвагу шкести "проти неї" (небіжчик був справжній журналіст "з Божої ласки", окраса корпоратії, що про неї не раз в наукових колах говорять з дивом)

легковажністю), — коли до чисто наукових праць додати все це, маємо досить матеріалів, щоб поставити питання “С. Томашівський-історик”.

ІСТОРІЯ Й ІСТОРИК

С. Томашівський насамперед був історик, що шукає причини фактів — *rerum cognoscere causas*, — а не автор лише історичних праць: це є речі зовсім відмінні, а їх часто-густо в українців, і не лише в українців, змішують.

Найбільші бо труднощі, коли пишеш історію, — це пояснити події. Щоб їх пояснити, треба зрозуміти думки людей минулого, такі відмінні від наших, хоченє в велике розумове зусилля, щоб уявити собі причини, які штовхали в минулому на той чи інший крок.

Історію С. Томашівський не робив правдивішою, ніж сама правда. Мав він відвагу, таку конче потрібну для історика, оповідати ту правду, що криється в текстах і документах, а не переказувати своїми словами різні “історичні легенди”, що їх так любить загаль. Не один історик у своєму житті заламався під натиском існуючих легенд. С. Томашівський не належав до таких істориків, бо знав, що історія живе фактами, а не бучними фразами, поезією й легендами. В його працях ми не знаходимо невірних цитат, а точність у цитатах не є чesвета куди більш рідка, ніж про це думають. Про Томашівського не можна було сказати того, що князь де Брой не раз твердив про “Походження сучасної Франції” Тена: “Всі тексти, що їх цитує п. Тен, змушують мене думати про ті тексти, що їх він не цитує...”.

Не раз складність історичних подій доводила до розпачу розумних людей. Чи Вольтер не твердив: “Найбільш божевільний є той, хто прагне пояснити ту купу божевілля, що складає історію”? А одного разу Реван, що йому “огидла” історія, висловив бажання — останні дні свого життя читати лише романи... Історичні бо події є неймовірні. Ніколи не можна уявити собі все, що може статися, а все, що може статися, вже сталося колись, десь, у тій чи іншій формі. Тому так важко бути “істориком”, куди важче, ніж написати поважну працю на історичну тему... Прочитайте “Перший похід В. Хмельницького в Галичину” С. Томашівського, й ви зрозумієте, що це значить бути істориком...

КРИТИЧНИЙ ХИСТ У ТОМАШІВСЬКОГО

Не можна казати, що С. Томашівський, пишучи свої праці, жив лише в історії, бо це значить жити в кладовищі. Подробиці фактів, — а ці подробиці не раз надають фактам зовсім іншого характеру, — не повторюються в історії, а лише загальні чинники, що є більш-менш подібні за зовсім різних діб історії. Але, з другого боку, писати про сучасне, не знаючи історії, це все одно, що робити хірургічну операцію, не знаючи анатомії.

Критичний хист, такий колючий для історика, був сильно розвинений в С. Томашівського, що видно майже в усіх його працях. Він добре знав ціну “споминам”, знав, що не можна ніколи вірити на слово жодному авторові споминів. Людина бо, беручи перо, щоб оповісти, як самовидець, про події, може — що є річ природна — помилитися, чи змішати, або й забути. Але рідко така людина є незацікавлена. Здебільшого, автор споминів захищає, як у суді, “справу”, й то свою “справу”.

С. ТОМАШІВСЬКИЙ-СТИЛІСТ

У своїх творах С. Томашівський, письменник з народження, вмів поєднувати точність з пристрасстю, логіку й розум з динамічним викладом, а головню він писав свої твори стисло, а стислість у викладі є перше завдання історика. Якщо історик не буде стислий, треба буде спільки ж часу, щоб оповісти історію, скільки його витратили, роблячи цю історію.

Ох, як критично треба ставитися до тих образ і лайок, що ними обміню-

валися в минулому супротивники. С. Томашівський, що працював над такими переломовими часами української історії, як Унія, Хмельниччина, Шведчина, знав ціну таким лайкам. "Цей пан називає мене вбійником, — писав Поль Люї Курьє, французький письменник початку XIX в., і сам пристрасний полеміст, — але він хоче цим просто сказати, що ми не є одвісі й тієї ж думки".

Книжки С. Томашівського не є великі розміром. Але — *non multum, sed multa*. Як тут не згадати рядки М. Костомарова, що датують аж 1865 роком: "Приходилося нам чути, як люди, мало знайомі з процесом студії історії, подають поради: "Ви написали б коротку історію...". Їм це здається легким, бо вони судять за зовнішністю: книжка є мала, недовго її писали, значить писати було легко" ("Голос", № 6). Такі уваги, що злостили М. Костомарова, чути й досі й, певно, чутимуться, але кожний історик знає, як це важко писати "короткі книжки". С. Томашівський умів їх писати: його "Українська історія" має лише 154 сторінки всієї... У творах Томашівського нема зайвих подробиць, приміток, що нічого нового не приносять, одно слово — всього цього метлоху, що його не раз люблять понасаджувати автори історичних творів, думаючи, що це підносить їх наукову вартість. Такі "вчені" забувають, що, коли є забагато подробиць, вони вбивають загальні ідеї, тобто найважливіше в історії.

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ В ПИСАННЯХ С. ТОМАШІВСЬКОГО

Чи був С. Томашівський "об'єктивний" історик? Усе залежить від того, що саме розуміти під "об'єктивністю", що про неї існує стільки суперечок: об'єктивність, на нашу думку, мусить дозволити авторові вільно висловити свою думку про історичних діячів та про значення подій, але водночас вона має залишити читачеві цілковиту свободу й не подіяти думок автора. Під цим оглядом праці С. Томашівського є об'єктивні, бо хоч як подивляєш талант автора, але в обличчі матеріалів, що їх він подає, зберігаєш завжди свободу думки. Проте ця об'єктивність С. Томашівського не має нічого спільного з об'єктивністю тих істориків, що твердять: "З одного боку це так, але з другого боку це так...". Такі "об'єктивні" історики красномовно доводять, що вони просто не мають власної думки, найдоречної речі в справжнього історика. Сьогоднішній поважний читач, що не є хворий на "гурра-патріотизм", не закидатиме С. Томашівському, а навпаки, високо оцінить його історичну об'єктивність, бо в своїх історичних працях він не писав виключно проти Москви або проти Польщі, а про Україну. С. Томашівський бо не вважав, що цілий сенс історичних творів про Україну є лайка проти москалів і поляків.

ДОЛЯ ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЬ С. ТОМАШІВСЬКОГО

Що залишається сьогодні й що залишиться від С. Томашівського-історика? Річ ясна, що історія не є точна наука, як не числити хронології, та й то хронології новітніх часів, бо з стародавньою хронологією не все гаразд не тільки в українців: історики ось досі не можуть погодитися, наприклад, коли саме відбувалася битва при Актіоні, де Октавіян переміг Антонія... Тільки факти залишаються вічні: Хмельницький розірвав з Польщею й приєднав частину України до Москви; Ватерлоо було кінцем Наполеона... Але досвід подій, істотне для історії, є змінливий. Кожна доба подає його на свій кшталт. Історія має також свою моду, як мода або убрання. Мицється "мода" також і на естетичні праці С. Томашівського. Проте ці естетичні праці завжди читатимуться істориками духового розвитку українського, як "документ" цього розвитку в першій половині XX віку, тієї епохової доби України. Щодо аналітичних праць С. Томашівського, вони назавжди ввійшли в українську історіографію. Те, що сьогодні вільна українська наука відзначає з пієтетом і вдячністю заслуги вбійника, як історика, є цього найкращий доказ.

Унів, яким він колись був

(1938)

Нижче подаємо в перекладі з німецької мови статтю А. Аммана, професора Панського Східного Інституту в Римі, відомого знавця історії Церкви в східних слов'ян (див. "Україна", ч. 5, стор. 394, 395, 396, рецензію на останню працю проф. Аммана). Ця стаття, написана ще 1938 р., друкується тут уперше. З неї читач довідається про враження на західно людини від славного Унівського монастиря, що був невіддільною частиною цілого духового життя в Галицькій Україні, що так багато причинилося до розвою цілого українства.

*Примітки належать Редакції.
Переклад В. Яноса.*

Редакція

Унівський монастир лежить яких 50 кілометрів на південний схід від Львова, в колишньому Галицькому Королівстві. Потяг завозить нас за півтори години з львівського передмістя Личакова до Перемишлян. Це не дуже велике місто, осідок польського старости, постало сьогодні наново зі звалищ, залишених останньою війною. За винятком неمالозначної кількості жидівських родин і декількох польських урядовців, замешкують його виключно українці.

На залізничному дворці чекає нас монастирський наймит з возом. Мій супровідник, довгобородий еромонах Рафаїл, у рясі з широкими рукавами, передбачливо вдягає на свій чорний одяг сірий, до стін довгий, плащ. Коні рушили і, навипередки з чужими кобилицями та їх невідлучними жінатками, помчали нас через зачудоване місто. Віз несе нас у швидкій їзді по яєнадто добрій дорозі через гарну українську країну, поміж зеленіючими, сочистими луками, попри селян, ще обробляють свої поля, причому їм вірно дотримують товариства лелеки, що з-поміж спадуючого колеса шукають стрибачої чи повзучої поживи для своїх ненаєтних малят. "Боже помагай", — гукає мій супровідник до своїх працюватих земляків; "Хай Бог вас благословить", — лунає жваво у відповідь. Так, за півтори години, доїздимо до розлогого села Унева. На неодній солом'яній стрісі там молоді лелеки, з далеко витягнутими шиями, чекають на своїх працюватих матінок; там граються на вулиці в низу незчисленні діти. Ціле село побудовано на звичайній простій селянській зразок; тільки один дім відзначається своєю верандою: "Це американець", — пояснює мій супровідник; то значить чоловік, що вернувся на батьківщину з далеких країн. Через вкриту пишними лєвадами долину, де середньою пливе не такий вже малий потічок, веде нас дорога поза село до криничовини, оточеної з усіх боків горбами. Там лежить Унівський монастир.

Крізь прогалину між горбами бачимо розлогу панську будівлю з XVIII століття; до неї прилягає від сторони кітловини скромний мешкальний будинок з приміщеннями ченців, вигнутий під прямим кутом. Четвертий бік квадрату — це, приблизно, 45 метрів довга, незамешкала брамова будівля, звернена до гори. Посередній подвір'я стоїть кам'яна церква, що її багато частин сягають ще XIV стол. Потужно піднімається над входом до церкви важка, суцільна вежа. Церковна нава має готичське склепіння і прикраси, лише стіна з вітварем витримана в бароковому стилі. Церковні стіни скрізь наново після війни роз-

малювали у візантійському стилі (1) сьгоднішні жителі монастиря, так звані, "студити", (це Василяни, що живуть за чернечим уставом монастиря "Студіон", біля Константинополя). Враження, що його викликає церква, незвичайно гарне. А що церквя є куди менша, як, наприклад, церква у Валамо, (2), а, зокрема, що вона набагато менше урочиста й пишна, як, наприклад, базиліка у Гроттафerrата, (3), то між побожними і простими українськими ченцями в Уневі почувашся куди більше по-домашньому, ніж донебудь інде, зокрема, коли вони в чорних рясах, своїми дещо незграбними постатями, наповнюють у великому числі церкву. Між ними почувашся подібно як у Валамо, — а все ж на дещо інший лад; почувашся зв'язаний з українським народом. Адже ж сливе без винятку всі жителі монастиря виростили в ближчій чи дальшій околиці Унева.

Тут годиться сказати дещо про чин Студитів. Це молода, а одночасно так дуже стара, чернеча спільнота завдячує своє оновлення пошанигідному і так дуже для свого народу й своєї Церкви заслуженому галицькому митрополитові, архієпископові львівської греко-католицької архидієцезії, Вископреосвященнішому Андрєві Шептицькому. Щоб збудувати греблю проти намагань уподібнити обряд до латинських практик (що діялося не з внутрішньої потреби), яка то явище запримічувалося, на жаль, і, може, запримічується ще й далі в деяких околицях його митрополії, — щоб відкрити собі дорогу на Схід або, бодай, щоб не загатити її ще дужче, постановив цей далековзорий муж — побіч існуючої вже в українській уніятській Церкві вітки великої чернечої родини св. Василя, створеної радше в західному дусі, — заснувати нову вітку цього ж самого чину, що була б своїм спрямуванням і літургичними формами зближеною до східного характеру. За підвалини для цього мала йому правити духовна постава, приписана окремим уставом, складеним у монастирі Студіон. Цей крок був незвичайної ваги. Він зумовив, що в засяг діяння римської Церкви уведено знову давній східній устав. Звичайно, це явище не було безприкладне в житті Церкви, бо ж монастир Студіон існував ще до великої схизми.

Але між тим проминули століття в історії Церкви, і те, що в VIII стол. не видавалося ніяким новаторством, було в XX стол. незвичайно сміливим ділом.

Другий митрополит уніятської Церкви в Польсько-Литовській державі, Іпатій Потій, покликав у першій десятилітті XVII стол. Василянський чин до нового життя. Перші жителі монастиря св. Тройці у Вильні, зокрема, пізніший єпископ-мученик з Полоцька, св. Йосафат Кунцевич, вели своє життя цілком у дусі східного чернецтва. Наступник Іпатія Потія (1613), Йосиф Вельямин Рутський, чинив навпаки; він, що первісно перейшов від кальвінізму до

1) Маляр Анатоль Яблонський, що тепер перебуває в Парижі, подав нам список фресок, що їх він виконав ув Унівському монастирі. Тому, що Унівський монастир тепер як монастир не існує, і невідомо, чи ті фрески збережуться, вважаємо за потрібне подати, зі слів А. Яблонського, приваємні опис їх:

Три великі композиції на оборонних мурах монастиря: Тривитих з життя св. Антонія і св. Теодосія Печерських; Успення Пречистої Діви Марії; Тривитих з життя св. Володимира Великого. На колонах між згаданими образами, постаї святих: св. Антоній Печерський; св. Теодосій Печерський; св. Альпій Іконописець; св. Теодор Студит; св. Папа Климент. На колонах, що підтримують забудівлю над цими мурами: св. Князь Борис; св. Князь Гліб; св. Князь Володимир Великий; св. Княгиня Ольга; Князь Ярослав Мудрий; Князь Володимир Молодох. Напроти ших фресок на першому поверсі забудівлі, що разом творять чотирикутник з церквою «Успення» посередній, на колонах між стінами: св. Іван Золотоустий; св. Василій Великий; св. Григорій Богослов та інші.

2) Вадамівський (по-фінському «Валамо») монастир, що його заснували новгородські осадники десь 1329 р.

латинського обряду й прийняв грецько-слов'янський обряд лише на виразне бажання папи, впровадив Василянський чин при допомозі уставу, який він, силою своєї митрополичої гідности, 1617 р. Василянам надав, на шлях наближення, і може можна навіть сказати, на шлях зрівняння, з чернечим уставом західньої Церкви. Цим шляхом чин ступав далі, не тільки зовнішньо, але й внутрішньо. З об'єднання лобожних, боговгодних світських людей, що для своїх духових потреб і на керівних становищах мали священників і в усіх справах безпосередньо підлягали дієцезальним єпископам, організовано священничий чин строго централізований, з точно розробленим уставом, незалежний від юрисдикції єпископів, сповнений духом апостоляту, — зовсім подібний до тих чинів, що існували в чималій кількості в західній Церкві. Супротивно цьому, сучасний митрополит Андрей Шептицький вернувся до давньої східньої провідної ідеї чернечого стану; з найнижчої верстви чернечого стану, зі світського елемента зробив він основу і рівночасно зміст відновленого чину; священству, що досі було ціллю і властивим змістом чину, надав він лише допоміжного значення. Священник став духовним провідником і керівником у світських справах, щоб у цей спосіб звичайний чернець мав час і змогу присвятити себе цілковито Господу Богові й піднесенню серця до Нього. Інституція "дияконів" була знову покликана до життя, як власний єрархічний стан. Таким чином, митрополит Андрей Шептицький поставив себе рівнорядно поруч великого митрополита Йосифа Вельяміна Рутського (1613-1637).

В той спосіб відроджені Студити мали досі свої монастирі в чотирьох дієцезіях: у латинській пинській дієцезії, в греко-католицькій львівській архидієцезії, в греко-католицькій станіславівській єпископстві і в греко-католицькій адміністрації для лемків у Карпатах. Найчисленніше заступленими є вони, і це самозрозуміле, у львівській архидієцезії. Там існують дві самостійні Лаври (приблизно абатства), як теж три менші осідки. Поряд Унева другою є Лавра на Личакові, біля Львова. Ця остання має трибачну дерев'яну церкву, що раніше стояла в Турці, коло Самбора; стараннями унівського ігумена, митрополитового брата, Климента Шептицького, перенесено її до Львова. На краю великого міста робить ця дерев'яна церква дивовижне, а проте привабливе враження. В місті має унівська Лавра, побіч архієпископської катедрі св. Юрія, метохію, тобто гостинний дім, як це колись мали німецькі абатства свої міські доми. Там знайшла приміщення зваменита бібліотека до історії Унії і такий самий архів. Збережені в модерному магазині, з дезинфекційним устаткуванням, знаходяться там твори поважних дослідників до користування в двох робітнях. І цей науковий інститут є твором довголітньої колекціонерської праці заслуженого митрополита. В Карпатах, біля Підлютого, літньої резиденції митрополита, знаходиться Скит унівського монастиря, до якого можна дібратися вузькоколійною залізничкою, а згодом після довгої хідні. В Скиті живе 6 ченців, в тому один священник і один дякон. Мальовниче є положення цього Скиту, у лісі, на глинястому схилі.

Після цих відхилень, пора вже вернутися до Унівського монастиря. Відроджений по раках опущення, монастир улаштований як самовистачальне абатство; він має власну столовню, слюсарню, гарбарню, цегельню, великі стайні, стодоли, сади. Мають там теж малу, але дуже просту, друкарню і малярську робітню для іконопису. Ченці самі обслуговують цілу господарку і всі майстерні, дома, в полі і в лісі. Для деяких, хто відчуває більший нахил до самотності, існує в недалекій віддалі від головного монастиря скит, де можуть вони присвятитися розважальному життю. Але теж і всі інші ченці залишаються під час праці духово зосереджені; так, наприклад, я чув раз, як посеред братів,

що жали і в'язали на одному з лавів спідє збіжжя, стояв єдин з них і голосно з пам'яті проказував місце з творів одного отця Церкви. Це була радість праці, радість багатих жнив і радість Божих дітей, яка об'явилася у взаємопрониканні.

Спосіб життя в монастирі є суворий. На першому місці стоїть хвала Богові. Щотижня зобов'язаний кожний з-поміж великої чернечої спільноти співати вночі Полунощницю; ранком о 4-ій годині зачинається щоденно для всіх Утрєня, після чого наступає Служба Божа, в часі якої чернеча спільнота приступає до св. Причастя. О 7-ій годині відправа кінчається. Опісля, по короткому сніданку, зачинаються денні зайняття в кухні й у стайні, на полях і в майстернях. Після обіду — відправа "Часів", а під вечір збирається знову ціла братія на спільну молитву під час Вечірні і на читання Псалмів. Найпізніше о 9-ій годині вечора всі є вже по своїх келіях, у ліжку. Їжа дуже невибаглива, селянська. Замість ножа і виделок, уживається лише ложки. Мило заступає при митті камінь. Кожний чернець може по своїй волі ходити в важких селянських чоботях або босо. Як одягу, вживають ченці білої, до стіп довгої, сорочки, яку не скидають на ніч; удень можна вдягти на неї так само довгу чорну рясу; сировий шкурятаний ремінь і каптур на голову доповнюють одяг. Не можна сказати, щоб це все разом забезпечувало багате й вигідне життя. Але не для цього прийшли сини України до Унева.

Що зокрема впадає у вічі, це той внутрішній вогонь, яким цілий монастир живе, і який із простеньких сільських хлопчаків (про яких деякі думають, що з ними не можна говорити через їх "грубість"), робить одуховлених мужів. Це подібно, як мені раз відповів молодий чоловік у церкві св. Петра на Великдень 1935 р. на мєє запитання, чому їх велика громада не квапиться виходити з катедри, а, навпаки, в ній статечно залишається: "Бо ми саме так хочемо". З цілого життєвого ритму в Уневі почувається, що ці ченці так поважно і так упевнено живуть, "бо вони саме так хочуть". Їхня мовчанка не є мовчанкою внутрішньої порожнечі, немовби вони не мали собі нічого до сказання. В коротких хвилинах дозвілля є вони радісні і веселі, як Божі діти. А мовчать вони багато, бо знають, що то правда (що я прочитав на одній з їхніх стін), що "їхній язик є дзвоном, який має дзвонити тільки на хвалу Богу". Вони знають, що "їхній язик є тарілкою і чашою, на яку щоденно кладеться Тіло Господнє і яку наповнюється найсвятішою Кров'ю Господнєю". Це діє з незвичайною силою на відвідувача, як він бачить у тихий, ясний вечір мовчазних ченців. Вони йдуть через садок, по східньому простий, а тиша є ще більше підкреслена вечірньою піснюю крейнів'янки, коли то квіти пахнуть сильно, а великий пугач на сухій галузі поблизького дерева заповідає прихід ночі. В такій хвилині так ясно відчуваєш малеч власної істоти не тільки в обличчі всепроникаючої природи, але передусім перед Господом і Творцем цієї природи. Людина почувається безпечною у Бозі, але рівночасно дрібку лякається своєї малечі і свого убозства. В таких хвилинах не можна дивуватися, коли чуєш, що один з молодих новиків зовсім з власної потреби 34 дні в самотині пробув на духовних вправах із Богом. "Я хочу снасти свою душу", — сказав він консулові своєї країни у Львові (а був це радянський консул, бо чернець походив з Одеси). Можна зрозуміти, що консул з зачудованням глядів на свого громадянина і відмовився від дальшої розмови на цю дражливу тему. "Ви мені здаєтеся якимсь дивовижним радянським громадянином, — сказав він, — і ви для нас справді не становите жодного інтересу". Однак, чернець таки обстоював, що Радянщина є його батьківщина, і йому таки продовжено, — з психитованим голосом — як нешкідливому маньякові, паспорт. Для цього вірного законам

дівню перейшла свій життєвий шлях через різні країни Європи і дійшла до унівської Лаври, де посвятила себе перед іконостасом Господу Бєгу, радісна і весела, не огірчена, не сквашена трудами й перелонами. Справді рідко коли бачив я так по-дитячому веселу і при тому так внутрішньо дозрілу людину. В Вожему Саді ростуть різнорідні рослини.

Також і чернець Рафаїл, з яким я приїхав, був цієї породи. Вдень після мого приїзду пішов я з ним на прохід по монастирських лісах. Угорі, у високопенному лісі, показав він мені руїни жіночого монастиря, знищеного ще татарами. Між деревами, скриті у зелені кущів, лежали повивертані намогильні камені. І він оповідав, що вже після коротких розкопок можна докопатися до залишків колишнього будинку. Можна було ще побачити рів і вази, що колись мали боронити, правда безуспішно, монастир. З гори розгортався величаний вид на багаті поля, звідки лунали радісні пісні жєнців і жниць. За долинами піднімалися нові ряди заліснених горбів, а на овиді мріяла безмежна подільська рівнина. "О, долини широкі, о, гори". Мій супровідник сів на уліссі й, спокійний, як оточуюча його природа, зачав молитися, приєднуючи свій голос до голосу лісу й піля для постійної Вожеї хвали. Цей чернець був мені прямию картиною східної духової постави. Щойно перед кількома місяцями вернувся він до своєї духової батьківщини, до монастиря, з виснажливих студій з Риму, столиці християнства, з усіма її церквами й палатами, школами й бібліотеками. У скиті в Підлютому шугав він спокую й миру по заворушеннях останніх років. Він бажав знайти його на лад прахристиянських пустельників, за зразком св. Йосафата, у постійній молитві серця. Тому, як колись св. Антоній, засновник Київської Печерської Лаври, він викопав собі у глинястому схилі гори печеру. Там сидів він ніч і день на молитві. Все таки там висідіти зміг він тільки чотири дні, як це він мені сам, мило вєміхаючися, ніяково оповів. Опісля повернувся у несвоїтійний світ. Він міг на цю спробу зважитися, бо спосіб життя Студитів не є так точно по струнці й удару дзвону унорядкований, як це є звичайно у нас, у західних монастирях. Ціле життя чєнців в Уневі є подекуди подібне до життя лісу, що оточує Лавру і росте так, як йому Всемогутній рости дозволяє, а не стоїть виструнчено, наче полк вимущтруваних вояків.

Але найсильніше враження з-поміж усіх чєнців робила постать шанобливого Ігумена. Вже постаттю виростав він далеко від інших, пошани гідний у своїй простоті, зі своєю сивою бородою, побілілою зі старости і турбот за монастир і батьківщину, з гострим східним чернечим каптуром на голові, з-під якого бистро і проникливо гляділи очі, — він нагадував живо якогось великого легендарного основника монастиря з ранньої доби. При тому скривав він у своїй безпретенсійній, до останніх меж скромній, поставі небуденну силу думі, як теж барвне багатство йому питоменної давньої австрійської культури в найкращім значенні слова. В руці носив він довгу, внизу мало що не на 20 см. окуту залізом тяжку патерицю. Коли я йому жартома зауважив, що його ціпок нагадує мені палицю Івана Лютого, якою цей великий князь мовшовський післанця Авдія Курбського через ступню пристромив до землі, — тоді Ігумен охоче підняв свою патерицю вгору і показав мені з лагідним усміхом, що вона не закінчена гостро, а передбачливо заокруглена. В його словах пребивалася пєкуча журба за українську батьківщину і за долю уніятської Церкви в новій, ще в останніх місяцях змінєній, Польщі. В новозаснованім — передусім, за його допомогою — чині Студитів бачив він один з кращих засобів прихилити і наддніпрянську Україну до злуки з матерньою Церквою. І це є правдою; всі православні чєнні, яких я згодом, у часі моєї дороги, зустрічав, знали Унів і внутрішньо не легковажили ідеї, що їх він репрезєнтував.

Можна тільки побажати, щоб Господь Бог ласкаво поблагословив піонерську роботу цих мужів, і щоб з неї, хоч може щойно після довгих років, дозріли багаті плоди для України, для цілого Сходу і для святої католицької Церкви.

**

В 1948 р., — чотири роки після поновного здобуття Галичини комуністами, — став Унівський монастир концентраційним табором для ченців. Студитів розпорошено. Мале число їх живе сьогодні в одному Бенедиктинському монастиря в Бельгії. Так! Божі задуми не є нашими задумами і ніхто не може розгадати Його постанов.

А. М. Амман,
Ісусового Товариства.

Етнографічна мапа Галичини

До другої світової війни, а властиво — до часу проведення виміни населення між Українською РСР і Польщею в рр. 1945-46, Галичина належала до найцікавіших під національним оглядом країн в Європі. Але точно визначити національний склад населення було тут дуже важко через перехреснування трьох прикмет, що вирішують про його національне обличчя: віри, мови й національного почуття. До цього треба додати гостру українсько-польську національну боротьбу і живі міграційні процеси, що впливали на зміни цього національного складу. Не зважаючи на все це й на численні, хоч не все вірні й достатні статистичні матеріали, національний склад населення в Галичині так і не дочекався повновартісного опрацювання, зокрема мапографічного.

Першою основною етнографічною мапою Галичини була відома мапа К. Черніга ¹⁾, опрацьована за спеціально зібраними інформаціями і статистичними матеріалами. До пізніших, докладніших, етнографічних мап Галичини належали: віросповідна і національна мапа Й. Бузека ²⁾, зладжена на підставі перепису населення з 1900 р., та віросповідна мапа С. Павловського ³⁾ за переписом з 1910 р. З новіших українських мапографічних опрацювань треба згадати мапи С. Рудницького ⁴⁾ і В. Кубійовича ⁵⁾, що, однак, подають Галичину лише в межах етнографічних мап цілої України, себто з природи речі — загально.

Всі згадані мапи — не говоримо про інші загального характеру — і далеко численніші праці про національний склад населення в Галичині, але без мапографічної документації, є оперті на вислідах урядових переписів людности: австрійських і польських. На жаль, у переписах, що їх провадила польська адміністрація, національний склад, з політичних

1) K. Czoernig : Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie. Відень, 1855.

2) J. Buzek: Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka. Wiadomości Statystyczne wyd. przez Kraj. Biuro Stat. t. XXI, Львів 1909.

3) S. Pawłowski: Ludność rzymsko-kat. w polsko-ruskiej części Galicji. Львів 1919.

4) S. Rudnycki: Ukraina, Land und Volk. Відень, 1916.

5) В. Кубійович: Атлас України і сумежних країв. Львів, 1937.

причин, подавався невірно, ⁶⁾, а зрештою, ці переписи й не могли віддзеркалити точно такі складні національні відносини, що існували в Галичині. Не вдаючися тут у подробиці, згадаємо, що навіть поділ населення за мовою, чи пак національністю, зовсім не відповідав правді. Якщо майже вірно був поданий перед першою світовою війною віросповідний поділ населення, то за Польщі і він виявляє поважні недоліки. Праці польських дослідників національних відносин у Галичині ґрунтувалися лише на урядових джерелах; українські ж дослідники, намагаючись вірніше змалювати ці відносини, спиралися на віросповідну статистику. Загально за українців вважали всіх греко-католиків, за поляків — римо-католиків, за жидів — осіб Мойсейової віри. За таким критерієм подано національний склад населення в Галичині і в моїх працях (Атлас України, Географія України, Українські Статистичні Річники). Щоб цілком вірно визначити цей національний склад, для цього треба було монографічних дослідів, а таких не було.

Як сказано вище, про національну приналежність у Галичині свідчать віра, мова й національне почуття. Як залишити по боці жидів, що напередодні другої світової війни творили 1/10 всього населення Галичини, і німців (близько 1%), все інше населення — це українці або поляки та переходові між ними групи. Українці — це греко-католики, що їх розмовною мовою є українська мова, і національне почуття українське; поляки — це римо-католики, що вживають польської мови і почувають себе поляками. Це річ ясна. Але великий відсоток населення Галичини не має zarazом тих усіх трьох ознак, творячи тим самим переходові групи, що на них майже не зважали в урядових статистиках, коли ж і подавали, то зовсім фальшиво.

Головною переходною групою в Галичині є, так звані, «латинники», себто римо-католики, що їх розмовною мовою є українська мова і що назагал своїм побутом не різняться від українців. До цих «латинників» належить майже половина всіх римо-католиків у Галичині. Їхня національна свідомість була за Австрії нескристалізована: мова і народня культура в'язали їх з українством, віра — з польськістю. З бігом часу — головню в 30-тих рр. — «латинники» ставали чимраз більше свідомими поляками. Але все ще деякий відсоток їх почував себе українцями (до речі, це спостерігалось переважно в мішаних родинах: своїх дітей вони хрестили в греко-католицьким обряді, і цим самим ці переходили вже до групи «100%» українців).

Зовсім невеличка (близько 50.000 душ) була в Галичині група греко-католиків з польською розмовною мовою. Жили вони між Сяном і Вислоком, тут і там як меншини в польських колоніях у Галичині, але почували себе національно українцями. Натомість, по більших містах, головню у Львові, частина греко-католиків підпадала майже повній полонізації; вони здебільша переходили на римо-католицизм, і цим завершувалась їх повний перехід до польської групи.

⁶⁾ Про фальшування урядової статистики писали між іншими такі українські дослідники: про австрійські переписи: О. Охримович (З поля національної статистики Галичини. — Студії з поля суспільних наук і статистики. I. Львів, 1909); С. Рудницький (Огляд національної території України. Берлін 1923). Про польські переписи писали В. Садовський (Людність західно-українських земель по польському переписі 30 вересня 1921. Студії з поля суспільних наук і статистики, т. IV. Львів, 1927) і В. Кубійович (Українська людність в Польщі в світлі перепису з дня 9. XII. 1931 р., «Вістник», кн. 7-8; Львів 1933; Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9. XII. 1931., «Вістник», кн. 3, Львів, 1936).

Серед поляків можна ще вирізнити групу колоністів, себто тих поляків, що переселилися до Галичини з корінної Польщі шойно в 20-30-их роках ХХ віку, тобто за часів польської влади.

Отже, на території Галичини, крім жидів і німців, треба вирізнити серед слов'янського населення не дві, а чотири, властиво п'ять, етнічних груп: українців, греко-католиків з польською розмовною мовою, поляків, польських колоністів і «латинників».

Розподілити людиність Галичини за вище згаданим критерієм та зібрати матеріяли до еволюції національного стану посідання було завданням моїх дослідів, проведених на еміграції, почавши від 1946 р. Роботу розпочато зібранням усього опублікованого статистичного матеріялу для кожної громади Галичини (висліди переписів населення з рр.: 1880, 1890, 1900, 1921, частинно з 1910, 1931 і німецького перепису з 1943; відомості з греко-католицьких і римо-католицьких шематизмів тощо). Згодом були зібрані докладні матеріяли по таборах у Німеччині (менше — Австрії), де перебувало близько 100.000 утікачів з Галичини. Інформації про національний склад поодиноких галицьких селищ одержувано від осіб, що з цих селищ походили або жили в їх довкіллі. Звичайно, для порівняння і контролю, збирано інформації про одну і ту саму місцевість від кількох осіб, а в деяких непевних випадках доводилося збирати відомості ще й шляхом листування. Разом зібрано біля 12.000 інформацій, себто пересічно майже по три інформації про кожну громаду Галичини. Матеріяли збирали впродовж трьох років здебільша студенти Українського Вільного Університету, що перед тим були відповідно вишколені.

Зібрані в такий спосіб матеріяли дозволили поділити греко-католиків на властивих українців і греко-католиків з польською розмовною мовою, виділити польських колоністів і поділити інших римо-католиків на справжніх поляків і на «латинників». Якщо йде про абсолютні числа поодиноких етнографічних груп, то їх можна було легко устійнити за допомогою вже опублікованих статистичних матеріялів і зібраних тепер інформацій у малих місцевостях і в цих, де одна етнічна група творила переважну більшість, а інші лише невеликі додатки. В більших селищах з мішаним населенням, зокрема в містах, можна було устійнити абсолютні числа поодиноких етнічних груп лише приблизно; галаємо, що границя помилки не є в них більша як 10%. Усі числа є зведені на день 1. I. 1939. Абсолютне число всіх мешканців у поодиноких селищах одержано згідно з переписом населення з 9. XII. 1931 р., з углядженням природного приросту (він відомий за деяких років для поодиноких повітів, за інших — лише для цілих воевідств; себто його обчислено лише приблизно) і припливу польських колоністів.

На підставі цих статистичних матеріялів опрацьовано етнографічну мапу української Галичини разом з пограничними польськими територіями на заході. На мапі кожне селище позначене коліщатком, що його величина є пропорційна до кількості мешканців. Різними барвами зображено всі етнографічні групи. Міста позначені як квадрати різної величини. При кожній місцевості є число, що за ним можна знайти ту місцевість в окремому списку всіх громад Галичини, де подана точна національна статистика кожної з них. При останньому опрацьованні мапа матиме мірило 1:250.000 і складатиметься з чотирьох секцій, кожна 70 × 65 см. величини. На мапі зазначена також річкова і залізнична мережа, границі політичних повітів, воевідств і межі етнографічної Гали-

чини. Всі назви подано українською мовою, але латинським шрифтом; пояснення до мапи — українською й англійською мовами.

До мапи буде доданий короткий поясняльний текст (також українською і англійською мовами) та список усіх громад Галичини, причому для кожної з них будуть подані абсолютні числа всього населення та його поділ на українців, греко-католиків з польською мовою, поляків, польських колоністів, «латинників», жидів, німців та інших. Назви громад подані потрібно: українською мовою українських шрифтом, українською мовою латинкою та польські офіційні назви. При багатьох селищах додаються короткі пояснення про еволюцію національних відносин упродовж останніх десятиліть. При деяких селищах подається національний склад не лише для цілої громади, але й для її присілків.

Хоч подані в такий спосіб етнографічні відносини в Галичині не є зовсім точні, — для чималої кількості селищ лише приблизні, — все таки сміємо ствердити, що наша мапа є перша і сьогодні єдина, яка точніше і вірніше подає складний національний поділ населення в Галичині. Вона подає його напередодні другої світової війни, так, як він виглядав внаслідок еволюції, що тривала цілі століття. Нині цей поділ зовсім інший, і, без огляду на те, як будуть виглядати в майбутньому національні відносини в Галичині, стан з 1930-их рр. вже ніколи не повернеться. Отже, мапа, що її ми опрацювали, має бути насамперед історичним документом, як виглядав національний склад населення в Галичині напередодні другої світової війни, і, крім того, важливим джерелом інформації для наступних дослідників.

Не від речі буде порівняти статистичні висліди наших дослідів з дотеперішньою національною статистикою. У світлі польської урядової статистики з 1931 р., на 100 мешканців Галичини припадало за мовою 40 поляків, 52 українців і русинів, 7 жидів та 1 інших. За моїми попередніми статистичними з'ясуваннями, коли я вважав за українців — греко-католиків, за поляків — римо-католиків, а за жидів — людей мойсейового віросповідання, припадало в Галичині на сто душ: українців 60,6, поляків 28,5, жидів 10,3 і 0,6 інших. На підставі зібраної нами статистики, на 100 мешканців в Галичині припадало в 1939 р.: 64 українці, 1 українець з польською розмовною мовою, 11 поляків, 2 польських колоністів, 11 «латинників», 10 жидів і 1 інших (числа покищо неостаточні).

При кінці мені приємно зазначити, що етнографічна мапа Галичини (вона вийде в публікаціях Наукового Товариства ім. Шевченка), друкується коштом Об'єднання колишніх Вояків-Українців у Великій Британії.

Володимир Кубійович

ПОДЯКА ЖЕРТВОДАВЦЯМ «АРХІВУ»

До «Архіву української еміграції у Франції» при Державній Школі Східних Мов надійшли цінні пожертви від: А. Шаповала (Париж), Є. Вачинського (Женева), М. Мостовича (Париж), Д. Солов'я (ЗДА), М. Шерер (Париж), Д. Писвячевського (Париж). Рада «Ар-

хіву» висловлює щире подяку жертводавцям і прохає всіх українців надати надсилати матеріали, хоч які незначні вони здавалися б нам, сучасникам, на адресу:

Archives Ukrainiennes,
2, rue de Lille, Paris (VII).

З студентських спогадів історика

Присвячую ці спомини моїй alma mater, ліпше сказати двом, бо мої університетські роки зв'язані і з Києвом і Берліном. Це водночас два етапи мого життя, і відмінність між ними дуже значна.

I.

К И Ї В

МОЇ ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ ВІД КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

На студії я приїхав у Київ на зимовий семестер 1913 р. як "зелений" провінціал. Монументальний університет, з безмірними коридорами, виповнений великим натовпом студентів, що рухалися в усіх напрямках, нагадував мені біблійного Левіятава, і минуло чимало часу поки я до цього оточення при звичаївся.

З особливим пієтетом дивився я на панів професорів, що видавалися мені якимись вищими істотами. Пізніше, десь на третім семестрі, прийшла, звичайно, криза: під впливом знайомства зі старшими студентами, розмов і анекдотів, виступили наперед радше смішні сторони наших лекторів. Потім, певна річ, цей поверховий скептицизм минув, поступившись місцем зрівноваженому, зрілому ставленню до університетського вчителя.

Мої фахові історичні студії розпочалися на історично-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Тут тоді викладалася антична, середньовічна і нова історія, а також "історія Росії" — старої і нової. Історії України, річ яова, у викладах не було.

Трохи ознайомившись з університетом, я опинився в семінарі доцента В. Данилевича, учня В. Антоновича, що заступав пустуючу катедру російської історії (їх було дві) в Києві.

ДОЦЕНТ В. ДАНИЛЕВИЧ

Як живий стоїть передо мною образ цього мого першого університетського вчителя з історії. Завжди дуже пристойно вбраний, навіть з солідною елеганцією, хоч і не вишукано, Данилевич, своїм безкровним, поживклим, немов з пергаменту, обличчям, робив на мене враження якоїсь постаті, вихопленої з візантійської ікони. В його понурім, здерев'янілім обличчі, в його поважних повільних рухах і одноманітнім, протяжним голосі було щось з атавістичного, дворянсько-затхлого, і ніяк не можна було уявити собі його молодим, людиною, що могла щиро засміятися, бути веселою й жартівливою.

Він належав до тих вельми рідких професорів Університету, що співпрацювали з київськими українськими науковими колами.¹⁾ Отже, до нього горнули кілька студентів, свідомих українців, а зрештою семінар його був невеликий. Я пішов до нього, без якихось особливих міркувань, так би мовити навпо-

¹⁾ У третьому томі «Записок Українського Наукового Товариства», Київ, 1909, була вміщена стаття В. Данилевича «Нові дані для біографії Івана Сірка». 26 грудня 1918 р. Василя Євтимовича Данилевича було обрано, за пропозицією акад. Д. Багалія, на Керівничого «Постійної Комісії Академії для видавання пам'яток мови, письменства й історії». Життєпис В. Є. Данилевича й список його праць подано в «Записках Історично-Філологічного Відділу У.А.Н.», 1919, кн. 1, стор. IXXXV-XС.

мацки, а може, за якоюсь випадковою порадю, і опинився в семінарі саме тоді, коли Данилевич розглядав новгородські грамоти XI-XIV ст.

Спершу ми відчитували і розбирали текст, і саме тут Данилевич виявив якості дуже поважного, ґрунтовного, критичного, ба навіть педантичного підходу до джерела. А це для нас, початківців, була найбільш потрібна річ. Надзвичайно бо важливо відчувати повагу до джерела, навчитися обережно і критично ставитися до незнайомих термінів і висловів, взагалі розуміти, що кожний текст вимагає довгої, важкої і кропітної праці.

Пізніше, кожний з членів семінару брав якусь тему для реферату, що один за одним відчитувалися. Пригадую собі, що моя тема була: дослідження еволюції княжої влади в Новгороді за літописами і договірними грамотами славної північної республіки з сусідніми краями, найперше з Москвою. Ще й сьогодні в мене залишилося незабутнє враження від тих далеких студій, як систематично і послідовно Москва підготувала анексію Новгорода і Пскова. Отже, московський централізм має давню й довгу традицію.

Чи не спинила ця ґрунтовність і педантичність Данилевича в його науковій дослідній праці? Його повільна і твереза вдача, з нахилом заглиблюватися в дрібниці, походила, здається, з браку тверчої фантазії, творчих поривів. Може, в цім і полягала трагедія Данилевича, що йому ніяк не вдавалося з окремих явищ створити загальний образ, а без цього праця історика завжди залишається тільки збіркою матеріялів з відповідними поясненнями²⁾.

Данилевич був учнем В. Антоновича³⁾, але він виявив себе більше, як археолог ніж історик. (Його ім'я згадує П. Куріаний в "Нарисах історії української археології"). В університеті Данилевич тільки тимчасово займав катедру російської історії і ніяк не спромігся на магістерську дисертацію, що вона тільки й давала право на катедру як екстраординарному професорові. Отже, становище було завжди хитке, і його таки "обігнав" один з старших учнів професора Довнар-Запольського — Є. Сташевський.

ПРОФ. Є. СТАШЕВСЬКИЙ

Я теж був у 1914 р. в актовій залі Університету, коли Є. Сташевський боровив свою магістерську дисертацію, присвячену історії Московщини часів першого Романова.⁴⁾ Серед офіційних опонентів виступав також і Данилевич. Роздратований тон, в якому він повів дискусію, дуже пошкодив йому: численна аудиторія, звернула свої симпатії, може і дуже короточасні, в бік молодшого адепта науки.

Але химерна доля не дала й проф. Сташевському довго втішатися новоздобутою катедрою. Незабаром почалася голясна свого часу афера з, мовляв, викраденими ним важливими актами з московських архівів, і Сташевський на довгий час щезнув з овиду.

За радянських часів Данилевич професорував у Києві і належав, здається, до гуртка старших співробітників М. Грушевського. Дальша доля його мені невідома.

2) Річ, розуміється, дуже потрібна для науки, але все таки це не є справжня «історія»... Р.

3) Це з семінару В. Антоновича вийшло враня В Данилевича «Очерк історії Полоцької землі до кінця XIV ст. Київ, 1896, що була нагороджена «золотою медалею». Р.

4) «Очерки по історії царствования Михаила Феодоровича», ч. I. Київ, 1913, стор. II, 387, LVI. Р.

ПРОФ. М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ

В наступних семестрах я пізнав, звичайно, і професора Митрофана Довнар-Запольського, головну історичну силу тодішнього Київського Університету, теж учня В. Антоновича і його наступника на кафедрі російської історії.

Виглядав він не дуже імпозантно: надто малий, майже карликуватий на зріст, з величезною головою на плечах. Сидячи, він справляв враження нормально збудованої людини, і тільки, коли вставав, кожному впадала в око диспропорція між його величезною головою і малим зростом. Але в очах цієї малолітності зріст, хоч і кременезко збудованої, людини світився сильний і швидкий розум. Це була не тільки велика, а й світла голова. В ньому сполучувалися якості ділка, організатора й вченого. Крім професорування в Університеті Св. Володимира та на Вищих Жіночих Курсах Св. Ольги, він був і за директора ним же створеної вищої школи, Комерційного Інституту; більше того: він ще десь засідав по банках, і, казали, що також прикладав свою руку і до театральних справ.

Я був уважний слухач викладів проф. М. Довнар-Запольського. Спосіб його викладу, очевидно, був виявом його вдачі. В легких, живих барвах, плястично, хоч може і трохи поверхово, поставав перед нами образ Росії XIX ст., котрому присвячена була і окрема книга Довнар-Запольського і ціла низка статтів, особливо дослідів над декабристами. Професор завжди вмів захопити слухачів, подати ефектну цифру, цікаву подробицю з свого матеріалу. Завдяки цьому XIX ст. в його викладах і книжках сприймалося, як ясье цікаве оповідання. Але спеціальністю М. Довнар-Запольського була властиво господарська історія литовсько-руської держави, і тут йому належали ґрунтовні монографії і статті, що здобули авторові славу авторитетного знавця⁵⁾.

Назагал у талановитій натурі мого другого професора було багато свіжости і розмаху думки, проте не мав він того запалу, того бентежного, але й творчого веселюю, що "примушує" вченого творити велике і закінчене ціле. Цікавлячись різноманітними ділянками, бувши людиною легкої фантазії і широким горизонтів, він хотів охопити силу речей, а тому й залишав їх здебільшого незакінченими. Його книжки, іноді дуже великого розміру, але це все перші томи: і господарська історія великого князівства литовсько-руського, і господарська історія Росії (початковий період), і політична історія російської імперії в XIX ст....

ІСТОРИЧНИЙ СЕМІНАР М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

Історичний семінар Довнар-Запольського був досить численний: в ньому сиділо чоловіка з тридцять, коли не більше. Праця там провадилася за традиційним способом: читання текстів, виголошення та обговорення студентських, іноді досить коротких рефератів. Асистентував М. Вазилевич, що керував бібліотекою, підсовував перо й каламаря патроніві й клав на стіл потрібні книжки. Я мав враження, що в семінарі здебільшого все робилося для "зачота", бо за університетськими приписами конче треба було мати визначену кількість семестрів (здається, три або чотири) праці в семінарах.

Нуковий живчик зате бився в заснованому в 1913 р. "Історично-етнографічному гуртку при Університеті Св. Володимира", що в ньому, під головуван-

⁵⁾ Під цим оглядом головні праці М. Довнар-Запольського були: «Государственное хозяйство Великаго Княжества Литовскаго при Ягеллонахъ», т. I. Київ, 1900; «Крестьянская реформа въ Литовско-рускомъ государствѣ въ половинѣ XVI в.» («Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія, 1905, III-IV»); «Документы Московскаго Архива Министерства Юстиціи», т. I. Москва, 1897 (документы съ Литовской Метрики).

вям проф. Довнар-Запольського, зібрано було доцентів, аспірантів (себто залишених при університеті для підготовки до професури) і студентів: Максимовича, Сташевського, Романовського, Смирнова, Полоцьку, Клименка, Курца, Базилевича та ін. Це була так звана "київська економічна школа", що опрацьовувала за статистичною методою писцові книги XVI-XVII ст. Від часу до часу були доповіді зі споріднених дисциплін. Гурток виявляв деякий інтерес і до археології, одного разу я був прийвий на першій виступі молоденького студента П. Курінного, ще демонстрував слухачам свої археологічні знахідки...

Хоч Довнар-Запольський і був білорус з роду і після революції 1917 р. перенісся до Мінську, де й скінчив, здається, своє життя, ⁶⁾, як будитель білоруської національної свідомості, то в Києві або в нього взагалі симпатій до українського руху не було або, якщо вони й були, він їх ніколи не виявляв. Тематика, що до неї він спрямовував своїх учнів, торкалася історії російської імперії, а насамперед територіяльної Московщини. І тільки декому з його учнів щастило переперти своє "я" і зайнятися багаточисними місцевими матеріалами, що лежали дослівно під рукою, як от напр., Гр. Максимовичеві, чії основні праці (Гетьманщина за П. Румянцева-Задунайського та Вибори і накази в Малоросії в Комісію 1767 р.) торкалися історії України.

Мені також захотілося спробувати щастя. Заналившись любов'ю до історичного досліду, я вирішив — порадитися з своїм професором, щоби врешті вийти на лінію молодого дослідника, а не залишатися й далі звичайним студентом з "зачотами" в семінарі. Довнар-Запольський прийняв мене в своїм приватнім помешканні ввічливо і, як мені здавалося, з повним розумінням ситуації, — я вийшов від нього, обдарований величезною пакою книжок. Яке ж гірке було моє розчарування, коли, при ближчій огляді, цей одержаний скарб виявився "писцовими книгами" з В'ятки, що про неї я майже не мав уяви, крім деяких історичних відомостей за часів її приналежності до Великого Новгороду. Голі цифри мені, що ніколи ще не покидав благословенної України, нічого не говорили, і моя фантазія не знала за що вцепитися, тим більше, що не було й звичайного статистичного вміння оперувати цифрами. Пізніше я чув, що якийсь більш від мене вдатний колега взяв таки В'ятку на себе, їздив за матеріалами аж до самого казкового міста і дійсно написав працю на "срібну медаль".

З вибухом першої світової війни, а особливо за революції, в Університеті повіяло вільним духом. До іспиту можна було ставати навіть і в середині семестру, і в семінарі почулося певне відпруження. Сам Довнар-Запольський багато палив і більше розповідав ніж провадив виправи. Ми займалися литовською добою, і професор пояснив нам устрій литовсько-руської держави (особливо господарський) з тонкощами, деталями і захопленням, що від нього дихало щирою науковою ноткою. Саме це робило мені його симпатичним. Але для цієї доби потрібне було знання мов. Несподівано виявилось, що з певними текстами, не тільки латинськими, але й навіть польськими, що саме стояли до обговорення, члени семінару не могли собі дати ради. Професор врешті запитав: "Хто ж з вас українець?" На це зразу ж почув від Любинського горде: "Я!". Але й Любинський, кому довелося незабаром зовсім іншими справами займатися, переможцем над польськими текстами, що для їх зрозуміння йому мала допомогти українська мова, здається, таки не вийшов.

Оцей випадок і залишився в моїй пам'яті, як останній спогад з мого милого як київського студента-історика.

Б. Крупницький

(Далі буде).

6) М. Довнар-Запольський народився 1867 р.

Білоруська мова в словнику В. Даля

Засноване 23 червня 1946 року в Регенсбурзі Білоруське (Кривицьке) Наукове Товариство імени Фр. Скорини постановою з 5 травня 1949 року перенесене до Нью-Йорку. Головою цього Товариства й редактором ново-заснованого наукового журналу «Веда» є білоруський філолог проф. д-р Я. Станкевіч.

Перше число цього журналу, розміром на 1-32 стор. малої вісімки, майже цілком *) присвячене розвідці Я. Станкевіча про білоруську мову в словнику В. Даля. **).

Свою розвідку автор починає з роз'яснення скорочень «вост., зап., юж.», що є в словнику В. Даля. Суть не в тому, — каже автор, — що означають ці скорочення, коли їх розкрити, а в тому, який зміст у них вкладено.

На думку Я. Станкевіча, Далеве розуміння змісту цих слів цілком відповідає «тенденційно-імперіялістичній і русифікаційській термінології», тобто «східний» означає ті російські землі, що лежать на схід від Білоруси і України; «західний» — західні чи білоруські землі; «південний» — землі українські. Я. Станкевіч не згоджується з таким розумінням цих слів, піддаючи докладній аналізі особливості мови тих місцевостей. Зокрема він звертає увагу на термін «західний», а саме: в якій мірі він покриває собою територію білоруської (кривицької) мови. Із аналізу Я. Станкевіча виявляється, що В. Даль не так укладав свого словника, як того вимагає наукова правда у відношенні до білоруської мови (а так само — додамо ми — і до української мови).

В. Даль правильно назвав указану територію як білоруську. Але, визнавши це, він білоруську мову Смоленщини та сусідніх повітів називає «західним» наріччям мови російської («великоруської»). Білоруську мову він уводить у словник російської («великоросійської») мови. «Яка ж тут логіка, — питає Я. Станкевіч, — укладати словник виключно російської мови, рішуче заявляти, що білоруська мова та інші неросійські мови не входять у словник... але в той же час частину цієї білоруської мови уводити в словник під назвою «західного наріччя» «великоруської» мови?».

Не знайшовши логіки в цьому факті, автор проте знаходить його причину, а саме: «Даль, як російський націоналіст з чорносотенним відтінком (дарма, що в нього не було ані краплі російської крові: батько його — данець, мати — німкеня), не міг офіційно признати, що близько від Москви вже не російська мова. І пототів не міг цього признати для російського шовіністичного громадянства, сам до нього належачи» (стор. 9).

Я. Станкевіч розглядає територію «південного наріччя», що межує з українською мовою. Хоч це «південне наріччя» належить до російської мови, а проте виявляється ряд особливостей, що належать до білоруської мови. Напр.: акання і зокрема дисимілятивне, неперехід «Ъ» в «Ё», зміна ненаголошеного «У» на початку складу в «В» («у», зміна «Ф» у «ХВ», м'яке закінчення дієслів (ходіть — ходять), зміна «К» в «Ц» (у руцэ) та ін..

*) Тільки перші дві сторінки заповнені завваженнями від Редакції, а останні шість сторінок подають різні інформації.

***) Я. Станкевіч. Кривіччина у «Годков'ім словар'у живаго великорускаго языка» В. Даля. «Веда», 1951. Січень.

На підставі цих особливостей автор робить висновок, що мова цієї території в минулому становила частину південно-західного наріччя білоруського, а це останнє, з погляду географічного, було наріччям південно-білоруським. Той факт, що всі мовознавці, між ними й російські, визнають споконвічну й істотну різницю між наріччями південно-російським і північно-російським, ще більше підпирає думку нашого автора і спонукує його навіть твердити, що «різниця між ними така, як і між кожними слов'янськими мовами». А звідси й висновок, що це наріччя — ніщо інше, як наріччя білоруської мови, що становило колись «частину одного з двох нарічч білоруської мови». Я. Станкевіч при цьому посилається на Карського, який твердив, що «деякі однакові риси південно-російських говорів з говорами білоруськими треба пояснювати впливом білоруського наріччя на південно-російське» («Русская диалектология», стор. 152).

Але автор іде ще далі в цьому напрямі. Він пише, що «з-поміж перелічених вище особливостей даного наріччя є немало спільних не тільки з мовою білоруською, але одночасно й з українською та з деякими іншими слов'янськими мовами» (стор. 15). Проте нема ні одної особливості, що була б спільною в і к л ю ч н о з українською мовою, тоді як є особливості, спільні виключно з білоруською мовою. Українська ж мова, «апрача свайні агульна-славянскай», не стоїть з даним наріччям у будь-яких близьких стосунках. Звідси Я. Станкевіч робить поправку в твердженні Даля, що у вступі до свого словника припускає більше вплив український на мовну територію російську, ніж вплив білоруський. Дале, мовляв, не бувши мовознавцем, українську мову знав краще за білоруську, тому й приймав часто білоруське за українське. Більш того, російське громадянство половини XIX стол. більше чуло про Україну і все українське, ніж про Білорусь і білоруське. Це пояснюється, на авторову думку, тим, що національне відродження в Україні почалося раніше, ніж у Білорусі. Крім того, в період між 1654-1781 рр. Лівобережна Україна була автономною державою в Росії, тоді як східна Білорусь, не маючи в російській державі ніякої політичної самостійності, не звертала на себе уваги.

Я. Станкевіч заперечує твердження В. Даля, що білоруські елементи в «південно-російському наріччі» вважав за вплив білоруської мови на російську. Насправді це не є наслідком впливу, а збереження самотності білоруської мови на цій території. «Само населення гетье прастори мусіла спачатка гаманіць пакривіцку, наші кажучи, яно было кривіцкае» (стор. 16). Автор стверджує це історичними даними. З літописів відомо, що вздовж річки Оки жило плем'я в'ятичі. Літопис кілька разів підкреслює спорідненість цього племені з білоруськими (кривичькими) племенами. В «Повісті временних літ» читаємо, що два брати, «Радим, а другий Вятко, — и пришедъша сѣдоста Радимъ на Сѣю, и прозвашася радимичи, а Вятко сѣде съ родомъ своимъ по Оуѣ, от него же прозвашася вятичи» *). (А. Шахматовъ. Введение въ курсъ русскаго языка, стор. 57). В іншій місці літопису говориться, що «радимичи, и вятичи, и сѣверъ одинъ обьчай имяху». **). Звідси Я. Станкевіч робить висновок, що літопис не тільки залічує в'ятичів до білоруського народу, але й означає їх місця в білоруській племенній родині. Інакше кажучи, в'ятичі

*) Цитований автором текст з «Повісти...», за О. Шахматовим дозволяємо собі подати за останнім виданням Академії Наук СРСР «Повесть Временных лет», Москва - Ленінград, 1950, I, стор. 14. Редакція.

***) Теж там, стор. 15.

стоять у найближчій спорідненості з південними білоруськими сіверянами, радимичами, а значить і з дреговичами, що жили на захід від них. Рідня білорусів на півночі — Смоленщина, полочани і псковичани. Це стверджують сучасні діалектологічні дані.

Коли відбулося об'єднання «білоруської держави», відоме під назвою «Великого Князівства Литовського», тоді в'ятичі прилучилися до цієї держави, а за князя Ольгерда, в другій половині XIV стол., коли Велике Князівство Литовське завершило свою будову, то всі в'ятичі Князівства Рязанського увійшли до нього. Кордон з Москвою був тоді встановлений «по Можайськ і Коломну». Тільки, починаючи з останньої чверті XV стол., коли настала не вигідна міжнародня кон'юнктура для білорусів, Москва стала натискати на рязанських в'ятичів, аж поки, в 1520 році, остаточно не поневолила їх держави — Князівства Рязанського.

Підпавши під Московське панування, в'ятичі вже в XVI стол. мусли допускати в свою мову деякі московські впливи. Москва бо, як держава вельми централістична, ні в чому не терпіла ніяких різниць, підводячи все під одну мірку. На цій підставі Я. Станкевіч заперечує твердження Н. Дурново, що московське акання пояснює білоруським впливом (не могла бо мова поневолених в'ятичів впливати на мову Москви) і згоджується з іншим російським ученим, Безсоновим, який твердив, що це акання принесла до Москви в XVII стол. білоруська інтелігентська еміграція, і що акання цих культуртрегерів стало модним у Москві. Це акання потім перейшло в російську літературну мову. А звідси далі реабілітація в'ятицького акання: воно перестало бути «брудним». Проте русифікація в'ятичів ішла повільно. Ще в XVII стол. «гаманілі пакривіцку». Більша русифікація настала в XVIII стол., а завершилося в першій половині XIX стол.

Далі Я. Станкевіч розглядає псковську і тверську мовну територію. Як відомо, псковські і тверські говори Даль залічує до північно-російського наріччя, підкреслюючи значний вплив на це наріччя білоруської мови. Автори ж «Діалектологической карты русского языка въ Европѣ» вважають говори цієї території за перехідні від білоруської мови до північно-російського наріччя. Я. Станкевіч не згоджується з цим. Навішні ряд особливостей білоруської мови, що є на цій території, він доходить висновку, що Даль хибно залічив до північно-російського наріччя мовну територію білоруську, «часткава з чыстай моваю кривіцкай, а ў вялікай бальшыні з моваю балей альбо меней абруселаю», територію, що обіймає значну частину Гдовського і Лузького повітів Петербуржчини та Псковщину, за винятком північної частини Порхайського повіту.

Звідси авторів загальний висновок. З чотирьох російських наріч, що з них Даль узяв слова для свого словника, мовна територія двох із них — західного і південного — виключно білоруська. Мова їх у минулому і теперішньому «білоруська». Вона заховала «ў фонэтыцы, морфолёгіі і ў слоўніку мноства слядаў свае былое кривіцкасьці» (стор. 22). До наріччя північного Даль залічив «вялікую прастору кривіцкае мовы», хоч із значними російськими впливами — Псковщини і Тверщини. Тільки одно східне наріччя у Далья виключно російське. А що Даль запровадив до свого словника слова з мовних територій білоруських, то й словник його не є фактично тим, чим він, на його думку, мав бути: «перастаў быць слоўнікам чыста расійскім, у ім апынулася шмат словаў чужых расійскай мове і ейнаму характару». Отже, чужий білоруський елемент в словнику Далья і спричинився до того, що цей словник не сповнив того

завдання, що мав сповнити. [Пор. А. Сухотин. В. И. Даль і его толковий словарь (передмова до видання 1935 року)].

Я. Станкевіч робить і другий висновок. Він ставить питання про вибір цих білоруських елементів з словника Даля й про їх дослідження, вбачаючи в цьому велику користь для білоруської мови і для науки взагалі.

Поперше. Це дослідження може в великій мірі причинитися до вивчення географічного поширення різних білоруських слів та встановлення їх всебілоруськості (усекривіцкасьці). Власне кажучи, автор порушує тут питання лінгвістичної географії, що має велике значення не тільки в дослідженні ізоглос того чи іншого мовного явища, але й для встановлення, уточнення етнічних кордонів взагалі.

Подруге. Таке дослідження може спричинитися до кращого вивчення фонетики білоруської мови на тих територіях. Напр., слово «вукула», записане Далем на Вороніжчині й Смоленщині, не тільки відбиває білоруську особливість зміни «Л» після давнього «Ъ» в «В» (власне, «ў» нескладове) («вукула» з «ваўкула», а це останнє з «вълкола»), але й таку особливість, як часткову зміну «ОУ» то в «У» (хуста, патураць), то в «О» (сонца, мова). Це свідчить про тісний фонетичний зв'язок поміж в'ятицькими говірками і білоруською мовою.

Потрете. В білоруській мові трапляються деякі полонізми. Одні з них можна пізнати по звуках, інші залишаються для нас сумнівними. Отже, коли ці сумнівні слова трапляються на тих далеких від Польщі просторах, то вони, зрозуміло, не польські, а лише спільні з польською мовою. До таких спільних слів належить, наприклад, слово «кавалак». Цю авторову думку треба мати на увазі в аналогічних випадках української мови. Як часто ми, не дослідивши, називаємо полонізмами такі слова, які насправді можуть бути і навіть є спільними словами для обох мов. Те саме може бути і в відношенні до інших мов слов'янських, що сусідують з українською мовою.

Які ж ми можемо зробити висновки після розгляду праці проф. Я. Станкевіча? Його розвідка не тільки розкриває правдиве походження багатьох слів, що їх Даль помилково залічує до північно- чи південно-великоросійського наріччя, але й також вказує методологічні шляхи справді наукового дослідження лексичних ізоглос на прикордонних мовних територіях. Така метода дослідження великою мірою допомагає встановити етнічні кордони там, де вони не мають ще своєї виразності. З цього погляду ця праця має велику наукову вартість, і, зокрема для нас, як зразок аналогічних досліджень і в галузі української мови.

Пантелеймон Ковалів

● *Позаочний сектор Українського Технічно - Господарського Інституту* продовжує записи на позаочне навчання факультетів: Економічного, Агрономічно-Лісового, Вищої школи державних наук і на курси: журналістики, українознавства, ботаники й дендрології.

Студії тривають з необмеженою часом для кожного студійника. Студентами високошкільних факультетів можуть бути особи без різниці віку, статі, місця їхнього поселення, з закінченою середньою освітою. Всі особи обох ета-

тей, що не мають закінченої середньої освіти, не молодші 17 літ, можуть записатися як курсанти на будь-який з високошкільних факультетів і курсів чи окремих предметів при факультетах.

Правила прийому на Позаочний сектор УТІ, або вийти на студії окремих існуючих курсів, з зазначенням студійної такої, — після прислання депітових значків або міжнародних купонів. Пишати просимо на адресу:

Rektorat UTWI, Augsburg 6, Postschiffsfach 22, Allemagne.

Неймовірний закид

(ЧИ БУВ О. СЕВРЮК «ПОДВІЙНИЙ АГЕНТ»?)

Насамперед одна увага.

Згаслий Олександр Севрюк, що його я знав близько 25 років, ніколи не був «герой мого роману». Мені був огидний його «реалізм», що не раз переходив у цинізм; мене відштовхував його «матеріалізм», що робив з Севрюка людину, чужу всякому ідеалізмові; просто дратувала мене його байдужність до духового українського життя, точніше — до друкованих проявів цього життя; ну й, очевидячки, не поділяв я також тієї акції, що в неї запрягся Севрюк від 1933 року. Не міг я повірити в те, що німці — мовляв — схочуть збудувати самостійну Україну; правда, я тоді не передбачав, до якої безглуздої bestialності дійдуть гітлерівці в Україні 1941-1944 рр., але я знав з минулого, що під політичним оглядом німці є тупоголові, а з такими, як то кажуть, «каші не зварिश».

Американські ревелюції в «Plain Talk»

У нью-йоркському місячнику (серпень 1949, стор. 24-28 «Plain Talk» («Щира розмова»)) з'явилася стаття з-під пера Guenther Reinhardt'a під заголовком «Співробітник Гітлера — сталінський шпигун».

Кілька слів про головного редактора «Plain Talk». Це — Дон Ісаак-Левін, кого в теперішніх радянських колах називають «білогвардійцем», але хто в дійсності довго жив у Москві й був один з перших біографів Леніна англійською мовою (1924). Як і багато інших європейців і американців, Дон Левін просто не підходив до умов життя в СРСР, або точніше, ці умови йому не підходили, і він, покинувши Радянський Союз, перевернувся в одного з найзавзятіших ворогів новітньої тюрми народів. 1944-1945 рр. Дон Ісаак-Левін видрукував у журналі «American affairs» дві справді пророчі статті про конференцію в Тегерані й Ялті. З їх змістом тепер можуть ознайомитися й ті, хто читає по-французькому, бо ці статті передруковано у В. Е. І. Р. І. (Bulletin de l'Association d'Etudes et d'Informations Politiques Internationales) з 16-30. IX. 1951 р.

Отже, розгорнемо «Щиру розмову» Дона Левіна та розглянемо критично статтю про Севрюка, що її автор, пристосовуючи свій «твір» до смаку широкого американського читача, оздобив низкою сенсаційних окрас, натомість не подав точних джерел своїх інформацій.

Внутрішня аналіза тексту

1. «Севрюк ще молодий студент був активний діяч у російській соціал-революційній партії в Києві...» (стор. 24).

В дійсності, Севрюк ніколи не належав до російської соціал-революційної партії, а — до української соціал-революційної партії, заснованої 1911 р., її ж програма зовсім не була тотожна програмі російської соціал-революційної партії.

2. «... Севрюк був один з найнепримиренніших лідерів українського сепаратизму...» (стор. 24).

Севрюк зовсім не був «найнепримиреннішим» лідер у Центральній Раді, а за своїм узагалі лагідним, як не сказати більше, характером, усе шукав можливості тактичної угоди з російським Тимчасовим Урядом.

3. «Таємні німецькі документи, що є тепер у руках американської влади, розгортають мальовничу картину того, який Севрюк був ідеальний

співробітник німецької військової розвідки... 1933 р. адмірал Вільгельм Канаріс придбав послуги Олександра, або як називали його друзі, Саші Севрюка, невгамовного антирадянського діяча...».

Автор не подає ані цитат з самих «таємних» документів, ані вказівок, де саме вони знаходяться. Автор статті не історик, а журналіст з нахилом до полеміки, й він, маючи ці «документи», питає себе лише: «яку користь я можу витягти з них для моєї полеміки?». Коротко, Райнгардт підійшов до своїх джерел з упередженою думкою й прочитав у них лише те, що хотів прочитати. Отже, науковець з перших же рядків статті Рейнгардта не може не поставитися з обережністю до її змісту.

Не знаємо точно, чи Севрюк дійсно був за співробітника адмірала Канаріса, шефа німецької військової розвідки, що його Гітлер 1945 р. скатував у такий страхотливий спосіб, але, натомість, знаємо, що це не могло бути 1933 р., бо за тих часів, як це нам точно відомо, Севрюк матеріально гірко бідував, а цього, очевидно, не було б, якби він працював у німецькій військовій розвідці.

Кілька рядків, що їх далі автор присвячує відносинам німецької влади з гетьманом Скоропадським і з українськими «націоналістами» групи полковника Коновальця, так заплутані, що на них годі й зупинятися. Автор, видно, зле розумівся і на інформаціях, що їх хтось йому подав, і на «таємних німецьких документах».

4. «Саша Севрюк мав зв'язки (на Україні), він заслуговував на довіря, був вельми діяльний і з'явився на обрію у вельми зручний момент. Він якраз вислизнув з пазурів ГПУ, де, можна сказати, ледве не згинув. Відважний, бо боєць за українську незалежність, він зробив зухвалу подорож по Україні 1932 р., де ледве не потрапив до рук радянської таємної поліції. Саме перед тим, як Севрюк почав робити дипломатичний стаж у Гітлера, він видрукував низку пристрасних антирадянських статей в українській газеті «Діло» у Львові. Їх уважно читали співробітники адмірала Канаріса і переконалися, що крім своєї пропагандивної вартості, статті Севрюка були гарно оздоблені свіжими й точними інформаціями, які могли мати своїм джерелом першорядну шпигунську сітку. Отже, Канаріс зробив пропозиції Севрюкові, й вони негайно почали спільну працю» (стор. 25).

Севрюк дійсно відбув подорож по Україні, але не 1932 р., а 1928 р. Він поїхав на Україну зовсім легально, як головний редактор паризької газети «Українські Вісті», що тоді вважалися Харківським урядом, як «прихильний» орган; отже, Севрюка прийняли в Харкові дуже добре. Правда, десять років пізніше, він зовсім інакше описав цю подорож. 12 серпня 1938 р. Севрюк видрукував у «Ділі» довгу статтю «Мої зв'язки з Радянською Україною у 1928-1929 рр.». Ця стаття малює, — я це можу ствердити зовсім рішуче, — у неправдивому світлі постання «Українських Вістей», політичну еволюцію Севрюка, й те, як — мовляв — ГПУ ставилося до тих, кого бачив Севрюк в Україні. Сам Севрюк добре знав історичну вартість своєї статті, бо раніш як видрукувати її, післав мені її рукопис і в листі до мене прохав вибачити йому, делікатно кажучи, всі вигадки й байки. Свое «байкарство» він пояснює мені тим, що мусить це зробити, бо хоче нав'язати контакт з німецькими політичними чинниками, а деякі з його українських супротивників шкодять йому, твердячи цим чинникам, що він є «большевик». Отже, Севрюк прохав у мене дозволу подати статтю в тій, а не іншій формі, бо — очевидно — небіжчик знав, як легко було мені документами спростувати його еля-

борат. Хоч я не вірив, що його зв'язок з німцями принесе користь для української справи, але не вважав що акцію також і за шкідливу; крім того, тоді, 1938 р., я вже зовсім відійшов від «політики», і, оскільки мене особисто Севрюк не чіпав у своїй статті, — моя відповідь йому була, що я «дезінтересуюсь» її змістом. (Користуючися з сьогоденної нагоди, стверджую, що стаття Севрюка «Мої зв'язки з Радянською Україною у 1928-1929 рр.» не є історичне джерело про радянофільську акцію в Парижі).

Між іншим, якщо вірити американському журналістові, то виходить неймовірно: Канарисові співробітники вже в 1932 році читали статті, що лише з 1938 року почали друкуватися в «Ділі»...

5. «Севрюк був призначений на амбасадора до Відня» (стор. 25).

Не до Відня, а до Берліну.

6. «Впродовж десяти років, після радянізації України, Севрюк відвідував з дипломатичними дорученнями численні столиці Західної Європи...» (стор. 25).

Крім короткого перебування в Україні 1928 року, Севрюк від кінця 1920 р. до 1931 р. жив постійно у Франції, аж поки його звідси не видалили за те, що він приховав від французьких урядових чинників свою діяльну участь у підписанні Берестейського миру з німцями. Цікаво, від кого він діставав ці «дипломатичні доручення»?

7. «Севрюк швидко став званою постаттю в українському «екзильному уряді». Перший міністер В. Прокопович і «міністри» О. Шульгин та О. Лотоцький вважали його за члена свого внутрішнього гуртка... Саша був своя людина в Андрія Левицького в Варшаві...» (стор. 25).

Відомо всім, що Севрюк не мав нічого спільного з «урядом» В. Прокоповича. До 1940 р. Севрюк ніколи не був у Варшаві.

8. «З захоплених німецьких документів видно, що швагер Севрюка вже 1916 р. був у зв'язку з українським бюро у Швейцарії. Варт зазначити, що Мануїльський, теперішній міністер закордонних справ Радянської України та комінтернська постать, належав також до українського бюро в Швейцарії 1916 р.» (стор. 25).

В. Степанківський є дійсно швагер О. Севрюка (вони одружені були з двома сестрами французькенками), але В. Степанківський не був у «зв'язку» з українським бюро у Швейцарії, а був його фундатор. (Див. «Україна», ч. 4, стор. 250). Щодо рядків про Мануїльського, це вже відноситься до царини журналістичних «сенсацій». Висланий з Франції 1916 р., Мануїльський справді жив у Швейцарії, звідки 1917 р. повернувся до Росії у відомому «запльомбованому вагоні», разом з Леніним. Емігрантські злидні примусили Мануїльського копіювати по швейцарських бібліотеках для бюро В. Степанківського різні історичні документи. Рубив це він, очевидно, ані міняючи своїх політичних поглядів, ані маючи нічого спільного з акцією «Українського Бюро в Швейцарії». Згадка в статті про Севрюка прізвища Мануїльського пояснюється тим, що далі, як побачить читач, Мануїльський грає ролю в «ревеляціях» американського журналіста.

9. «Після поразки Франції 1940 р. Севрюк прибув до Парижу й запероторив у німецьку в'язницю своїх колишніх колег, професора О. Шульгина й професора І. Борщак. Обидва належали до українського національно-демократичного уряду у Франції...» (стор. 26).

Річ відома, що І. Борщак ніколи не належав до уряду УНР. Севрюк зовсім не причинився до арешту автора цих рядків. Останній мав супроти

німців досить давніх «гріхів», щоб вони й без Севрюка посадили його до в'язниці.

10. «Кілька тижнів пізніше німецьке урядове повідомлення подало, що великий український патріот і цінний дорадник німецького уряду О. Севрюк був убитий у залізничній катастрофі між Берліном і Варшавою. Катастрофа й пожежа, що вибухла, були такі страшні, що тіла О. Севрюка не було знайдено. Як відомо тепер із таємних німецьких документів, два дні до згаданої залізничної катастрофи відділ Вермахту розстріляв О. Севрюка...» (стор. 26-27).

В дійсності, «не кілька тижнів пізніше» після свого перебування в Парижі 1940 р. Севрюка було вбито, а, як твердить повідомлення «родичів небіжчика» в берлінській газеті «Новое Русское Слово», — «вночі з 26 на 27 грудня 1941 р.». Скільки ми знаємо, жодного німецького урядового повідомлення про смерть О. Севрюка не було. Українські газети, що сповістили про його смерть, річ ясна, в умовах цензури III Райху, ані словом не згадали про те, що небіжчик був «дорадник німецького уряду».

Справді, ніхто, ані дружина, ані діти, ані знайомі, ніколи не бачили тіла вбитого Севрюка. Як і в який спосіб згинув О. Севрюк, годі сьогодні документально довідатися. Відомо тільки, що він вийшов зі своєї хати увечері 26 грудня 1941 р., прямуючи до двірця, щоб поїхати потягом до Варшави. Ніхто більше не бачив ані живого Севрюка, ані його тіла. Знову, шкода, що «Plain Talk» не подав тих «таємних документів», де згадується, як німці розстріляли Севрюка. Тоді дослідник міг би оцінити наукову вартість тих документів. Але навіть якби ті документи категорично твердили про розстріл Севрюка, це ще нічого не значить: німці могли спокійнесьенько написати, що Севрюка розстріляно — і не розстріляти його, або розстріляти його, зовсім не вказуючи правдивої причини. Все це є таємниці тоталітарних урядів, що про них ледве чи ми, сучасники (хіба що випадково!) дізнаємося правду.

11. Потім сторінки американського журналу перевертаються в справжній роман, де дуже важко відрізнити від *Dichtung Wahrheit*, бо, повторюємо, «таємні німецькі документи», що на них Г. Райнгардт завжди посилається, нам не є приступні.

«Два місяці — читаємо — після того, як німці ввійшли до Парижу 1940 р., їх розвідка знайшла справу Севрюка поміж справами, що їх французька розвідка не встигла знищити, коли французький уряд залишив Париж. На перший погляд, знайдена в Парижі справа Севрюка була подібна до тієї, що знаходилася в архівах адмірала Канаріса. Але тому, що французький документ торкався одного з головних німецьких агентів, німецький розвідчий старшина вистудіював уважно французьку справу Севрюка й знайшов там слід, що вів до Швейцарії. Через це Канаріс, який любив хвалитися, що інформації його агентів є непомильні, наказав зробити дослідження, не тому, що підозрівав у чомусь Севрюка, але тому, що хотів доповнити німецьку справу Севрюка, хоч які б незначні були нові інформації. Отож, два співробітники Канаріса поїхали до Швейцарії. Коли останні піднесли адміралові наслідки своїх розшуків у Швейцарії, Канаріс мав у своїх руках безперечний доказ (he had in his hands incontrovertible evidence), що Олександр Севрюк був упродовж 20 років агент таємної радянської служби.

Якщо Севрюк таємно перебував на Україні, незадовго перед тим, коли станув на службу Гітлера, це було зовсім не для того, щоб працю-

вати проти Радянщини, а щоб нарадитися зі своїм українським земляком і одним з керівників Комінтерну, З. (!) Мануїльським, що пізніше став відомим в Організації Об'єднаних Націй. Севрюка, як це він писав пізніше, «чатувало» ГПУ під час його «зухвалої подорожі» в Радянській Росії, звідки «чудесно» врятувався, але то тільки була хитра mise en scène його колеґ з радянської таємної поліції. Проте це не було ще все. Канаріс мав також тепер доказ, що Севрюк упродовж 7-ми років, коли він — так би мовити — працював задля Німеччини, передавав радянським чинникам усі інформації, що їх мав, як німецький агент. Більше того, кожного разу, коли німці зверталися по пораду до Севрюка, він сполучався з своїм народом (!) в Росії, і діставав звітди інструкції, що їх — отже, диктовані в Москві, — передавав німцям, як свою пораду. Таким чином, більшість інформації, що їх Севрюк передавав німцям, в дійсності приходили від радянської таємної служби, щоб штовхати нацистів до ганебного кінця... Отже, послуги, що їх Севрюк зробив Кремлеві впродовж років, коли він був невикритий німецький агент, мали історичне значення. Канаріс мусів сконстатувати, що роля Севрюка в німецькій політиці-дипломатії, воєнних операціях, шпигунській діяльності, закордонній пропаганді, була така значна, що було вже запізно щось змінити. Безперечно, цей майстер — агент у самому центрі німецької дипломатії — рішуче причинився до впадку паскудного режиму...».

(В кінці, автор статті прозводиться взагалі про радянське шпигунство в Америці й Канаді, що з нашим питанням не має безпосереднього зв'язку).

— Німці не могли знайти в Парижі «справи» Севрюка, бо такої там не було. Це я можу ствердити, бо, маючи за останньої війни зв'язки з французькими урядовими колами, я певно знав би про таку «справу», якби вона існувала. Німецькі агенти контр-розвідки не могли також знайти нічого в Швейцарії, бо все, що там було, стосувалося до перебування Севрюка там аж у 1918 р. Коли Севрюк був у 1928 р. в Україні, про що ми згадували вище, німці дуже добре знали про все, що він там робив: Севрюк проїхав через Німеччину, мав німецьку візу, ну й зрештою, німецька розвідка в Україні тоді добре працювала... Мануїльський, — що його ініціали не є «З», а «Д. З.» (Дмитро Захарович), — не був ані 1928 р., ані 1933 р. в Україні й узагалі не займався тоді українськими справами. Настирлива згадка тут про Мануїльського, як і раніш про Мануїльського, має просте пояснення: це є відповідь на виступи Мануїльського в ООН в 1946-1949 рр. Досить поглянути на статтю Севрюка в «Ділі» з 12 серпня 1938 р., щоб збагнути, як американський журналіст переборшив, описуючи перебування Севрюка в Україні.

Яким чином Севрюк, що жив під контролею німців у Берліні, міг спокійнесенько 7 років (!) передавати інформації радянцям і також спокійнесенько одержувати від останніх відповідні інструкції? Якщо беззастеречно вірити авторові, то виходить, що то Севрюк, одержавши відповідні інструкції від «свого народу» або Мануїльського, порадив Гітлерові розпочати війну проти Радянського Союзу.

Взагалі цілий цей уступ, що намагається зробити з Севрюка просто теніяльно-диявольську людину, народився видко в уяві американського журналіста, що мав за мету залучити американську владу щодо радянських агентів. Написаний у дусі оповідань барона Мюнхгаузена, цей уступ не витримує жодної наукової критики.

Історик, ютже, не надасть жодної віри статті в «Plain Talk», що в ній автор, ганяючися за сенсацією, аранжував якісь інформації, що їх дістав від російських, ну й, можливо, від деяких українських кіл, усі з других рук, які він документально не перевірів, і що до них додав якісь поплутані відомості з невідомих «німецьких документів».

Моя особиста думка

До цієї внутрішньої аналізи тексту «Plain Talk», дозволимо собі коротко подати свою особисту думку. Я знав, повторюю, Олександра Севрюка щось близько 25 років, один час він співробітничав зі мною, а коли, після 1931 р., вже не жив у Парижі, він частенько писав до мене (листи його, як історичне джерело, я зложив ув одній французькій державній установі). І хоч, як я згадував вище, особа й діяльність Севрюка не були мені цілком симпатичні, але я не вірю й сьогодні, що Севрюк був «сталінський шпигун».

Пишучи ці рядки, я мав змогу перечитати численні листи Севрюка до мене з Німеччини від 1932 р. до 1941 р. Цитувати їх тут нема місця, та й зайве це робити, бо хтось завжди може сказати, що Севрюк писав одне, а робив друге. Але перечитання цих листів знову дає мені право не вірити в те, що твердить американський журналіст.

Зрештою, не лише я не вірю в твердження американського журналіста. Відомо мені, що не вірять в те і інші українці.

Іван Кедрин прилюдно ствердив це в газеті «Свобода» з 9 лютого 1950 р., пишучи, між іншим, таке: «Одна американська агенція принесла вістку про подвійне зрадництво Ол. Севрюка в останній війні... Ті, які знали добре Ол. Севрюка, не можуть в це повірити... Він був українським патріотом і то формату державного діяча... Свої політичні зв'язки (в німецькому урядовому світі) він використовував, ведучи не німецьку, а українську політику...».

Знову таки А. Курдидик пише, що «З черги підступом, ехидно-хитро замордувало Гестапо одинокого представника українців, що мав ще сякий-такий вплив в урядових колах і був трактований німцями поважно, посла Севрюка... В одній залізничній катастрофі підкинено його плащ і течку, а посол Севрюк пропав...» (Календар «Провидіння» на 1946 р., стор. 108).

При цій нагоді не можна не підкреслити ту легковажність, як не сказати більше, що з нею українська преса передрукувала «роман» Райнгардта. Маю на увазі нью-йоркську «Свободу» (ч. 187), паризький «Українець-Час» 18. IX. 1949, ч. 152, лондонську «Українську Думку» (не пам'ятаю, з якої дати). *).

А вже зовсім дивно, чому «Український Бюлетень» (1. IX. 1949 р.) англійською мовою подав без критичних уваг вістку з «Plain Talk». Коли вірити, що Севрюк дійсно був подвійний агент, то нема чого тим особливо величатися перед англосаксонським світом; коли ж, а це є наша думка, вістка американського журналіста є неправдива, це треба було б зазначити.

*) Нотую тут тільки ті часописи, що були мені доступні.

Американські «рevelяції» французькою мовою

Цікаво, що французький журнал, мало розповсюджений, не зважаючи на свою голосну назву «Revue Parlementaire» (1. III. 1950), подав «переклад» статті Гюнтера Райнгардта. Ставлю слово «переклад» в лапки, бо автор його досить довільно, з певною тенденцією, поводить ся з англійським оригіналом: скорочує або цілковито опускає деякі немілі перекладачеві уступи оригіналу; заміняє «українець» оригіналу назвою «малорос»; глузує з українства й українських урядових чинників 1917-1918 рр.; неточно або просто невірно перекладає в деяких місцях...

Цей самий переклад, у скороченні, під заголовком: «Російський (!) радник Гіллера був агент Сталіна», з'явився також у газеті «L'homme Nouveau», 19. II. 1950. Обидва згадані переклади підписані: «François de Romainville», але для історії варт занотувати, що під цим гарним французьким прізвищем ховається російський журналіст Гулевич, що є відомий своїми україножерськими статтями, й що, як це належить вже сумній українській традиції, є наш «землячок», бо походить від Гальки Гулевичівної, що 1615 р. заснувала Богоявленський монастир та школу в Києві...

Вартість німецьких «таємних» документів

А як же все таки з «таємними німецькими документами»? Як ми вже вище вказали, в нас і досі нема певної думки, як саме Севрюк скінчив свою земну путь, але натомість відомо нам добре, як гітлерівці фальшували документи й як вони всіх людей, що їм з тої чи іншої причини не подобалися, оголошували «терористами», «більшовиками», «жидами»... Чи автора цих рядків не арештували німці, як «небезпечного терориста»? Отже, цілком можливо, що якась гітлерівська установа, вже по катастрофі з Севрюком, що «працював» з різними німецькими чинниками (Рібентроп, Розенберг, Гебельс, Канаріс...), спокійнесенько оголосила його «більшовицьким» агентом. Це тим більше могло бути, якщо Гестапо само зліквідувало Севрюка. Тоді цілком можливо, що «більшовизм» Севрюка є просто вияв внутрішньої боротьби різних німецьких чинників.

Справу О. Севрюка мусить дослідити комісія науковців-істориків

Але ані аналіза тексту американського журналіста, ані думка автора цих рядків, чи думка інших українців, не є міродайні для тих, що шукають справжньої історичної правди. Тому ми кличемо якусь українську наукову установу, — НТШ дуже надавалося б тут, — створити комісію з науковців-істориків, а ті вже науково розглянули б питання, що його поставив Гюнтер Райнгардт у своїй сенсаційній статті. Така комісія повинна, на нашу думку, насамперед зажалати в американських чинників оригіналів або засвідчених копій «таємних» німецьких документів, та опитати всіх тих, хто знав Севрюка в Берліні за часів другої світової війни... Нис et nunc...

Тільки тоді матимемо науковий вирок у «питанні Севрюка». Адже не байдуже для української історії знати (тому й підносимо це питання в органи українознавства), чи один з лідерів Центральної Ради, співавтор Берестейського договору, перший український амбасадор у Берліні, дійсно був ганебний залроданець: подвійний зрадник і «сталінський шпигун»!

Париж — ювілят

(ДО 2.000-ИХ РОКОВИН МІСТА-СВІТОЧА)

1951 року, за цілком довільною хронологією, причепившись до згадки Цезаря в його «Коментарях» (Книга VI) про Лютецію (Лябеніус, один з найвидатніших старшин Цезаря, захопив тодішню Лютецію в галлів, розбивши їх військо на теперішній вулиці Гренель), французьке суспільство й цілий світ святкують 2.000 років міста-світоча. *).

Хоч яка це є важка річ писати про Париж, що твори про нього складають цілу бібліотеку й що про нього є сотня способів писати, — але не можна в органі, що виходить у Парижі й що має в своїй програмі також і «французьке культурне життя», не присвятити бодай кілька сторінок сьогоднішній духовій столиці світу. Річ ясна, наші замітки будуть лише побіжні й принагідні, вони лише зачіпатимуть «Ювілята», як французи кажуть, à bâtons rompus («через п'яте на десяте»).

Як виріс Париж

Поети XII і XIII вв. подають як одну з причин надзвичайного розростання цього міста перебування короля в Парижі. Вони описують завірюху, що її викликали на території від Фляндрії до Лянгедоку, від півночі до півдня, збори королівських радників. Завала в місті від баронів і прелатів, що приїздили на такі збори, це якраз є тема однієї з найстарших французьких поем *Chanson des Narbonnais*, зложеної десь 1200 року. В цій поемі бачимо важливу церковну постать, Ключійського абата, що мусить залишити Париж, бо не має там де мешкати (вже!). «В Парижі нема ані великої залі, ані палацу, ані будинку, ані льоху, ані клуні, що не були б повні дюків, графів, князів, архієпископів, єпископів, абатів, священиків... Велика кількість фєвдалів мусіла розташуватися таборами на лузі, що тягнеться від Сен-Жерменського абатства (сьогодні Сен-Жермен-де-Пре) до Сени. Король з вікна свого палацу (в Сіте) може бачити їхні шатра...».

Паризькі церкви

90 церков є сьогодні в Парижі, й вони безперечно є найдорожчий скарб давнього мистецького Парижу. Вони бо є живий свідок еволюції паризької архітектури. Різні доби, різні стилі відбилися на них. Чого лише варті церква *Saint-Etienne-du Mont*, де змішалися готицький і класичний стилі, або церква Сен-Жерве, де фасад XVII в. змішався з її стародавньою серединою. Або давня готика Нотр-Дам і Сент-Шапель, ренесанс церкви *Saint-Eustache*, «езуїтський» стиль *Saint-Paul*, XVIII вік Сен-Сюльпіс або наслідування античності — *La Madeleine*... Тільки церкви в Парижі зберігають пам'ять про славі віки давньої архітектури.

Розбудова Парижу

На перших друкованих планах Парижу XVI в. можна бачити три назви: *Cité* (перше початкове місто), *Ville* (комерційне місто на правому березі Сени) і *Université de Paris* (на лівому березі). Перша значна перебудова Парижу відноситься аж до початку XVII віку, до часів короля Анрі IV, що до нього Париж був собі звичайним містом. Це за

*) В дійсності ця подія сталася 2.003 роки й коло 7 місяців тому.

його королівання створено, між іншим, славний «Королівський Майдан», сьогодні «Place de Vosges», де будинки з рожевої цегли та їх високі дахи — чудовий зразок архітектури XVII в. — досі захоплюють глядачів. А потім прийшла доба Люї XIV з «Place Vendôme», що її сплянував славний Мансар; доба Люї XV з Майданом його імені, що його сплянував і збудував Габріель. Цей майдан був колись оздоблений королівськими статуями, що зникли за часів революції, яка надала «Майданові Люї XV» назву «Майдан Революції», що потім перевернувся в «Майдан Згоди» («Place de la Concorde»). Короткий час, за Реставрації, цей майдан ще називався «Place de la Charte».

Наполеон також залишив своє ім'я в історії Парижу, збудувавши «rue de Rivoli» й «Тріумфальну Брону». Потім, у половині XIX в., за Наполеона III, відомий префект Парижу Госман, перебудував майже ціле місто. Бульвари Севастопольський і Страсбурзький, Майдан Сен-Мішель, «avenue de l'Oréga» і — справжній архитвір — 12 «авеню» навколо «Тріумфальної Брами»... все це є свідки доби Наполеона III і його префекта Госмана.

Це за цієї самої доби створено «Великий Париж», приєднавши до нього всі передміські села: населення Парижу перейшло від 550.000 до семи мільйонів. Починаючи від Революції кінця XVIII в., Франція не має більше провінційних столиць. Все вирішується в Парижі, що керує цілою країною.

Кожний камінь паризьких вулиць — свідок історії, й то якої історії! Лицарі, що в королівському палаці, в теперішньому «Palais de Justice», навколо короля Люї Святого, причеплюють хрест, вирушаючи хрестовим походом проти «невірних», щоб голосити на Йордані свій «cri de guerre» (войовничий клич). Жах «Столітньої війни», коли Париж бачив у себе вовків. Облога Парижу Анрі IV, законним французьким королем від 1589 р., що йому, гугенотові, парижани не хотіли відчинити свої ворота. Під проводом своїх кюре, «Ліга» — це ім'я родинних католиків залишилося в історії — вперто боронилася й таки досягнула того, що Анрі IV навернувся до католицизму. Заколоти (1648-1653), відомі в історії, як «Фронда», з барикадами на вулицях Парижу. Терор 1793-1794 рр., коли щодня «працювала» на «Майдані Революції» гільотина. Донські козаки на паризьких вулицях 1814 р. Липневі й лютневі дні 1830 і 1848 рр. «Комуна» 1871 р., де соціальний чинник так тісно переплівся з національним протестом проти замирення з Бісмарком. Пожежа Тюльрі й «Hôtel de Ville» під час боїв з «версальцями», військами уряду, що перебував тоді у Версалі. 14 червня 1940 р., коли гітлерівські армії зайняли французьку столицю. Сумні дні німецької окупації і славетного «Спротиву» (1940-1944). 25 серпня 1944 р., коли сталося звільнення Парижу, звільнення (цього все ж не треба забувати), що коштувало 1.000 вбитих патріотів... і коли генерал де Голль крокував Елзейськими Полями, прямуючи до Собору Паризької Богоматері на урочистий молебень... Так, все це історія й велика історія...

Париж — столиця мистецтва

«Париж — столиця мистецтва», — стало загально відомою в цілому світі формулою. Початок мистецької експансії Парижу відноситься до часів династії Капетингів. У базиліці Сен-Дені й Сент-Шапель та Нотр-Дам, Паризька мистецька школа вже тоді досягнула незрівнянний ступінь із своїми різьбярями, малярами й мініатюристами. Французька монархія

зібрала в Парижі постійну трупку артистів, що працювали в тісному зв'язку з Двором.

У Парижі XVII в. бачимо розквіт клясичного мистецтва, з його нахилом до врючистости й театральности, з його трохи замітною штучністю. А потім прийшов XVIII вік, романтизм, реалізм, імпресіонізм... П'єр Леско, Філібер де Льорм, Ле Брюн, Ватто, Давід, Коро, Шасерю, Дом'є, Курбе, Ренуар, Дега, Матісс, Утрільо, Бона, Моріс Дені... Все це прізвища, що ввійшли в історію всесвітнього мистецтва. Паризькі мистецькі школи диктують свої закони цілому світові. Сотні тисяч людей щороку з замилюванням оглядають «Palais de Justice», Лювр, Люксембург, єдиний у світі Версаль, Тріумфальну Браму... Паризькі мистецькі школи асимілюють чужинських артистів, що з них не один зробився «паризьким» артистом. Чому саме Париж зробився «мистецькою Меккою»? Історія, економіка, розум, смак, релігія, свобода, певний космополітизм... Всьому цьому завдячує мистецька експансія Парижу...

Париж у французькій літературі

Говорити про Париж у французькій літературі — це значить подати історію цілої французької літератури, де столиця фігурує завжди на чільному місці. Знову таки обмежимося лиш кількома епізодами з історії Парижу у французькій літературі.

Перше, що мусимо тут згадати, — це літературний розквіт Парижу у XIII в., з його славною «Universitas magistrorum et scoliarum Parisiensium», де панує теологія, куди збираються студенти з усіх кінців тодішнього християнського світу. «Париж, — пише папа Олександр VI 1256 р., — є перша школа ерудиції в християнському світі». Тома Аквінський належав до паризьких студентів, а може і Данте...

Вже в XII столітті французька мова, що створилася в Парижі, панувала в Європі побіч латинської, і вже тоді один італієць написав цією мовою історію своєї батьківщини, бо «вона приємніша на слух, ніж будь-яка інша мова».

За часів тяжкої Столітньої війни Фруассар блискуче описує на сторінках свого літопису розкішний в'їзд до Парижу німецького цісаря або молодой королеви «Ізабо», що походила з Баварії.

Жанна д'Арк ще жила, коли народився в Парижі Франсуа Війон, паризький волоцюга й поет *par excellence*, що оспівував у своїх віршах історію Парижу, його легенду, що так добре змалював тодішніх парижан, і що на власній шкурі пізнав, як пізніше Верлен, паризький шпиталь та в'язницю. Співець паризьких бідарів, злодіїв, повій, Війон назавжди зв'язав своє ім'я з Секванською столицею.

А потім прийшли: Рабле, чий Гаргантюа сидить на башті Собору Паризької Богоматері; Рюсар, що в нього величавий і розкішний Париж замінив стародавній Єгипет, Греччину й Рим; Монтень, що в своїх «Нарисах» визнає, як «гріх», свою любов до Парижу й твердить: «Я є француз, лише завдяки цьому великому місту»; Сент-Аманд, що під час своїх мандрювань у Польщі «відкрив» козаків, був співець «вакханалій» Парижу, так добре йому відомих.

XVII вік народив ряд поетів і прозаїків, що залюбки малюють Париж. «Буржуазний роман» Фюртьєра (Furetière) — це Париж суддів, адвокатів і прокурорів. Корней, кардинал Ретц, де ля Рошфуко, Ля Бройєр... Славетні паризькі «сальони»...

Французька Академія є тісно зв'язана з Парижем. Народжена в Парижі, вона вимагає від своїх нових членів, щоб вони обов'язково жили в столиці.

Мольєр є пиповий паризький буржуа, буржуа в розумінні «міський мешканець», а не в тому значенні, що це слово набрало геть пізніше. Театр Мольєра є паризький театр, герої цього театру є парижани.

Чи «Вік Люї XIV» Вольтера не є славень величності й красі монархічного й клясичного Парижу? Змушений довгі роки жити закордоном, Вольтер не раз тужить за Парижем: «Я пишу до Вас (до племінниці, Madame Denis) з тяжкою головою й сумним серцем і звертаю свої очі на Шпре (в Берліні), бо Шпре впадає до Ельби, Ельба до моря, а це море приймає Сену, а наш паризький будинок є досить близько Сени. Ох, чому я не в кутку нашої паризької хати?..».

Ніколи літературне життя в Парижі не було таке блискуче, як за останніх років «старого режиму». Письменники й літерати, що створюють справжню корпорацію, юрмилися в кавярнях, в сальонах трьох маркіз: Пані де Лямбер, Пані де Тенсен, Пані де Деффан, або в сальонах нової аристократії, аристократії грошей: Пані Жофрен, Пані Гельвецій («святиня філософії»), Пані Некер, де можна було часто-густо бачити малу дівчину, майбутню Пані де Сталь... Париж панує тоді в цілому літературному світі, він є культурна столиця. Скрізь знають твори його «філософів», іронію його полемістів, блиск його театру, а найбільше — його «свободу думки».

Кого лише між чужинцями не бачиш у Парижі XVIII століття? Англієця Вальпола, німця Грімма, справжнього європейця князя де Лінь, кого називали «останньою квіткою лицарства»; це він мандрував з Катериною II по Україні 1787 р. *) Всіх їх Париж асимілює, й не дарма тодішня культурна Європа була «французька Європа». Катерина II й Фрідріх Великий прагнуть прив'язати до себе паризьких письменників, але це не завжди щастить їм, особливо останньому.

Романтизм XIX в. є так тісно зв'язаний з французькою столицею, що його навіть неможливо зрозуміти без тодішнього Парижу. Гюґо присвятив йому цілий роман «Собор Паризької Богоматері» й створив не смертельного Гавроша, хлопця паризької вулиці, в своїй прозовій епопеї «Знедолені» («Les Misérables»).

Мішле, народжений парижанин, питає, що станеться зі світом, коли одного дня Париж зникне? І в клясичній сторінці своєї книги «Народ» він зі справжнім пророчим даром описує Париж таким, яким ми бачили його за перших днів німецької окупації 1940 р.

Париж Бальзака — це цілий світ. Париж 1848 року ви знайдете в «Сентиментальному вихованні» Фльобера (1870). Париж Другої імперії — в романах Еміля Золя: «Череві Парижу», «Щастя Дам»... А «Паризькі образи» в «Квітах зла» («Les Fleurs du Mal») Бодлера (1861 р.)! Старий Париж зникає, Наполеон III та Госман перебудовують місто, й Бодлер стогне: «Le vieux Paris n'est plus. La forme d'une ville change plus vite, hélas, que le cœur des mortels!». («Старого Парижу вже нема. Вигляд міста змінюється, на жаль, швидше, ніж серце смертних»). Поет романтик малює «модерний» Париж, що народжується перед його очима, кам'яний велет, людську й нелюдську потвору з її газовим світлом, з димом заводів, Париж, де панують всі пристрасті й всі пороки, — двома словами: «Квіти зла»...

*) Саме цю подорож згадав Шевченко в містерії «Великий Лях».

А сучасні нам письменники й поети, що їх головний герой є Париж: Жорж Дюгамель, Жюль Ромен, Карко, Кокто, Доржелес, Мак Орлян...

Париж був і є маяк, що світив і світить французьким письменникам. Не кажемо вже про чужинецьких, бо це є окрема тема. Деякі голоси тих письменників, що їх асимілював Париж, подано в «Les Nouvelles Littéraires» 27. IX. 1951., а справжню антологію «Париж очима чужинців» читач знайде в розкішному виданні «Paris aux yeux du monde», Paris, Deux-Rives, 1951., стор. 320, де чужинці, починаючи від Цезаря, кінчаючи мексиканцем Вентура Гарсія Кальдероном, твердили про свою любов до Парижу. Ось кілька імен поміж чужинцями: Бенвенуто Челліні, шведська королева Христина, Карльо Гольдони, Веніямін Франклін, Моцарт, Діккенс, Вальтер Скот, Гайне, Тургенев, Вагнер, Лев Толстой, Достоевський, Марк Твен, Кіплінг, Габріель д'Аннунціо, Гемінгвей... Про Париж писала також Марко Вовчок (див. «Україна», ч. 1., стор. 11).

«Esprit de Paris»

«Esprit de Paris», вираз, що його важко перекласти, є відомий у цілому світі. Цей «Esprit de Paris», рясніє в піснях, що осміюють Мазаріні, виганяє своїми піснями Поліняка 1830 р., короля Люї-Філіппа 1848 р....

Проте, золотий вік паризького «Esprit», це XVIII вік; вік Вольтера, Рівароля, Мариво, Бомарше, Дідро... Всі, що живуть тоді в Парижі, навіть чужинець Грімм, є дотепники. Ці дотепи, що їх сьогодні знаходимо в спогадах і листах, чути було тоді в каварнях, в театрі, в салюнах і навіть з церковної амбони...

Потім прийшов XIX вік, коли паризьке «Esprit» зосереджується на «Бульварах», що тягнуться від «Порт Сен Марген» до «Мадлен». Носії цього «Esprit»? Абу, Карель, Легуве, Галеві, Гаварні, Дюма батько й син, Скріб, Лябіш, Рошфор, Фейдо, Куртелін, Леметр, Трістан Бернар, Капо, Робер де Флер, Форен... За часів німецької окупації 1940-1944 рр. паризьке «Esprit» панувало на вулиці. Скільки ми чули й широко сміялися від проявів цього «Esprit», що його об'єкти були завжди: Гітлер, Герінг, Муссоліні...

Паризький нарід

Найяскравіший речник паризького «Esprit» є простий нарід, «Le peuple de Paris» що живе в старих дільницях, в малих вузьких вулицях, нарід, що живе у Фобур Сент-Антуан, у Берсі, в Монруж, на Монмартрі, Менільмонтані, в Бельвіль...

Скрізь тут почуєте вигуки й пісні хлопців, — вуличних продавців, — (camelots), що продають найрізноманітніші речі; пісні, що в них панують дотепи й сумні мотиви. Чого вартий, наприклад, Бельвіль з його довгою вулицею, з його церквою, з його споминами про «комуна» 1871 р., з його кіно й театрами, з його каварнями, з його населенням, завжди готовим піти або на ярмарок, або на мітинг...

Простий паризький нарід має неабиякий смак до ідей і до способу їх вислову. Цей смак сильніший в нього, ніж матеріальні користи. Він любить розмови й дискусії. Цікаво й варт слухати ці дискусії. Скільки в них є здорового розуму й дотепу! Це тут народився Гаврош і паризький ентузіазм. Паризький нарід є ідеаліст, він широко й пристрасно вірить у поступ, в краще життя людей. Не всіхайтеся, скептики, бо в цій вірі є стільки чистого захоплення, що воно обеззброює навіть песимістів істо-

ріків. Особливо питома цьому народові є розуміння справедливості. Добре чи зле пристосоване, це шукання справедливості є здатне змобілізувати цілий простий паризький нарід, як це ми бачили за часів Дрейфуса або за часів гітлерівських переслідувань жидів.

Простий паризький нарід найбільше цінить свою свободу. Вільний, незалежний, упертий в своїй особистій свободі, — ось який є паризький нарід. Чужинці, що судять цей нарід поверхово, мають нахил перебільшувати вагу тієї чи іншої політичної партії, яка — мовляв — тягне за собою цей простий нарід. Вони глибоко помиляються, бо парижани, що живуть в убогих дільницях, пристрасно прив'язані до своєї незалежності. Вони здатні у вирішальну хвилину кинуті в обличчя політичним партіям «ні!»... Такий нарід не можна уявити собі в іншому місті, як у Парижі...

Парижанки

Навіть у цих побіжних замітках, присвячених 2.000 річниці Парижу, не можна замовчати Парижанку, хоч би через її світову славу. Вона не має ані всіх чеснот, ані всіх пороків, як про це оповідає міг, але в неї є трохи чеснот, трохи пороків, а, головнво, — вона посідає те, що не можна ані віддати словами, ані намалювати пензлем, ані утривалити фотографічним апаратом; вона посідає тільки їй одній притаманний «шик»!

Парижанка є дуже мужня, мужніша за чоловіків. Це видно хоч би за часів Революції 1793 року, за 1870-1871 рр., за останньої німецької окупації... Недарма Віктор Гюго, що знався на жінках, співав:

Quand tout se fait petit, Femmes, vous restez grandes.
(Коли все дрібніє, Ви, Жінки, залишаєтеся великі).

Парижанка створила «моду», слово, що ввійшло у всі мови світу, й ця «мода» від кінця XVIII в. панує скрізь. Яка різноманітна є паризька мода, скільки в ній є мистецтва, це міг би бачити кожний, хто відвідав у Palais de Glace виставку «Le Salon de la femme — hommage à la beauté» (Жіночий салон — пошана красі), що відкрився 4 жовтня 1951 р.

Парижанка посідає, нарешті, те, що не можна ніяк пояснити; те, що французи самі називають «je ne sais quoi» (не знаю, що саме). Як хочете, це багато «Esprit», смаку, елегантії та темпераменту...

Парижанка є гарна, бо як можна бути негарною в місті, де є стільки суконь, парфумів, дорогоцінних жіночих прикрас. Важко дізнатися, на перший погляд, чи парижанка є велика, чи мала на зріст, бо її манера одягатися зменшує найбільші талії й збільшує найменші. Не знати також віку парижанки, бо, починаючи від 25-ти років, вона довго зберігає цей вік. Ніде в світі жінка так не є зв'язана з своєю столицею, як у Парижі, зв'язана в такий спосіб, що іноді думаєш: паризьке небо одягає жінку, а зачісують їх паризькі квіти...

*
**

Всі людські цивілізації є смертельні, — твердив Поль Валері. Якщо це так, якщо майбутній історик змушений буде колись повторити сумні слова римського поета Марка Люкана: *Etiam periere ruinae...* (Pharsalia, IX), Париж теж колись скінчить своє життя, але він залишиться в пам'яті наших нащадків 3.000 чи 4.000 року, як втілення всього найкращого, що колись створило людство.

— Нехай живе Париж!

ДОКУМЕНТИ

Sub specie aeternitatis

Французький голос за визнання України (1920)

23-го липня 1950 р. відбулася в Ля Люверсі, в департаменті Ардеш, під головуванням Ліонського архієпископа кардинала Жерльє, святочна академія з нагоди століття народження Гіяцинта де Гайяр-Банселя (Hyacinthe de Gaillard-Bancel), основника християнських ксьольсько-господарчих синдикатів, непохитного апостола Католицької Акіції й борця за соціальний зміст католицької Церкви, французького патріота, що втратив за часів першої світової війни аж чотирьох синів...

Гайяр-Бансель, що помер 1936 р., колишній друг маркіза де ля Тур дю Пен і графа Альбера де Мюна, — що ввійшли в історію Франції як речники боротьби католицької Церкви з капіталізмом, — записав також назавжди своє ім'я в історії франко-українських взаємин.

Гайяр-Бансель бо в двох засіданнях, 6-го лютого й 27-го березня 1920 р., як депутат французької палати послів, вимагав визнання незалежної України.

Ось текст цих промов у тій частині, що стосується до України, за тогочасним «Journal Officiel»:

6-го лютого 1920 р.

.....
— У промові, яку виголосив пан Голова ради міністрів, говорячи про іноземні країни, що оточують Московщину і що після російської революції відокремилися від Великої Росії, щоб створити з себе незалежні країни, він забув одну країну, яка, однак, має поважне значення, численну людинність і великий простір: я маю на увазі Україну. Він згадав Естонію, Латвію, Литву, дійшов до Польщі й ледь перескочив до Кавказької республіки.

А проте між Кавказом і Польщею і Румунією є разюча прогалина, яку, мені здається, небезпечно лишити відкритою і яка саме могла б бути заповнена, якби союзницькі уряди вирішили б визнати Українську республіку. (*«Дуже добре! Дуже добре!»*, *слова і в центрі*).

Я не бачу, чому це бажання, зовсім не утопічне, не мало б стати незабаром дійсністю...

.....
11 грудня 1919 р. був укладений договір між Польщею і Петлюрою, що діє в імені України, саме, щоб забезпечити в певній мірі боротьбу проти більшовизму.

А втім, планове, визнання незалежності України, що його я домагаюся, відповідає принципам, установленим на Міровій конференції, воно відповідає правдивому застосуванню принципу національностей.

Принцип національностей полягає ще в тому, щоб громадити в одній і величезній країні збір малих народів, що прагнуть лишитися незалежними і що не бажують бути під пануванням одного з них. Він полягає в тому, щоб лишити кожній з цих країн, кожному з цих народів, їх довну й цілковиту

автономію. Ось правдиве застосування принципу національностей! *(Оплески справа, в центрі й на різних лавах ліва)*.

Визнання незалежності Української Республіки було б, на мою думку, визначною послугою, зробленою для справи соціального миру й європейського порядку.

Я мав приємність кілька днів тому, і не один раз, зустрітися з одним дуже добрим французом, що жив у Росії на прикордонні України і що впродовж більше двадцяти років там часто перебував.

Він змалював мені людиність України, в суті своїй протибільшовицьку, бо вона в суті своїй є хліборобська й глибоко прив'язана до землі, маючи звичай і пошаву до одноосібного господарства, невідомого в їх сусідів москвинів, що знають тільки "мир", тобто колективне господарство...

Чи не в цьому є певні ознаки, що ми знайшли б в Україні поважну підпору проти більшовизму, підпору, яка помножила б і посилила б зокрема засоби спротиву Польщі й Румунії... *(“Дуже добре! Дуже добре!”)*, *справа й у центрі*).

Отже, є багато чого робити в цій країні і, не прислухаючись до накледів, що їх поширюють проти України, треба прийняти руку, яку вона нам простягає... *(Оплески справа і в центрі)*.

27-го березня 1920 р.

— Те, що я сказав про балтійські провінції, я вже сказав і ще повторю про Україну. Близько два місяці тому я зажадав визнання України як незалежної держави, на цьому я наполягаю також і сьогодні.

Признаюся, я не можу зрозуміти стриманості уряду в цьому відношенні й дивуюся, що він не користуєся з нагоди поширити й заповнити таким

чином наш вплив у цій країні, де існує загальне бажання нас привітати. Тим більше мене це дивує, що віддавна, паве голово ради міністрів, прихильні погляди щодо визнання України доходяють до ваших бюр, виходячи від осіб, чия особливе становище дозволяє їм чудово знатися на обставинах, інколи це навіть від ваших агентів.

Я маю під рукою деяку кількість таких звідомлень. Ось одно з них, вислане з Берліну в травні 1919 р. одним з наших кореспондентів, і тим цікавіше, що автор його ще надто симпатизує українцям. Звідомлення зачинається від зауваги, “що, коли українці не є особливими франколюбями, вони не є також і франкожерами”. І, після підкреслення ваги, яку мало б установлення зносин з Україною, він додає, що “незважаючи на втрачений час і на гіркий жаль, спричинений помилками деяких французьких агентів, незважаючи на поступки більшовиків, ще є, можливо, змога з користю діяти в Україні”. Він уточнює умовини цієї дії: “Визнати принаймні фактично незалежність України і дати зрозуміти, що коли це можна буде лізніше утворити Російської федеративної республіки, наступить офіційне визнання України. Врешті, треба негайно вислати в Україну військову й цивільну французьку місію”.

Маю інше, свіжіше, звідомлення, з вересня 1919 р.: “Далі є неможливо, — каже автор звідомлення, — легковажити національностей, що бажають жити і вігнатися свободою після неволі, республікою після деспотизму. Такого зриву ніхто не в силі стримати. Українці мають спільні з нами прагнення. Їх республіканський ідеал є такий же старий, як і їх національне життя, та коріниться в їхній цілій історії”.

І дозвольте мені в цю мить викликати в пам'яті літературний спогад, дорогий багажом з вас, нагадуючи вам, що саме незалежність України Поль

Дерудет оспівав у своїй великій трагедії "Гетьман"... (Оплески).

Маю ще свіжіше звідомлення з 4-го січня 1920 р., що походить від одного з наших агентів з Румунії:

"Петлюра є у Варшаві, де його добре прийняли. Він щойно утворив український уряд, що його має намір перенести до Кам'янця, де маєв прапор незалежної України. Довкола нього зберуться ватаги повстанців в очікуванні регулярної армії, що Варшава йому готує. Отже, Варшава дасть Петлюрі цілковито вільну руку, заспокоєна відтепер існуванням держави, що виключає небезпечне сусідство".

Мушу сказати, що все це є вже здійснене. Петлюра є сьогодні в Україні на чолі своєї армії та є цілковито відданий Франції.

Українці є протицаристи і проти-більшовики, вони є демократи. Це дуже добрі вояки, що прагнуть боротися за незалежність їх країни, проти більшовиків і проти німців. Треба спішитися з визнанням України, треба їй допомогти, віддати їй військовополонених, що ще затримані в різних країнах Європи, зокрема в Болгарії та в Італії. Її відновлена армія скоро прожене більшовиків.

Перед кількома днями, подібну відомість подали газети у відношенні до Фінляндії. І нарешті, в повідомленні, пересланому з Букарешту представникові української делегації в Парижі, можна було читати:

"Останні відомості вказують, що частина українських військ під команду Омеляновича-Навлянка почала наступ на Жмеринку та що інша частина прямує на Могилів".

"Амуніція, гармати й виряд отамана Омеляновича походять із запасів Добровольчої армії, що на правому березі є в стані повного розкладу... Де-кілька відділів Добровольчої армії були роззброєні нашими військами. Деякі з них просто перейшли на наш бік... Загалом, більшовики в Україні утримають тільки головні залізничні колії, не від-

важуючись віддалитися від них, як і від кількох міст, що правлять їм за базу для збройних експедицій проти сіл, щоб одержати від селян збіжжя й пашу".

Цього самого ранку, депеша з Берну, датована 26-м березнем, сповіщала про вступ українських військ до Одеси, та повідомляла про два важливі епізоди в боротьбі проти більшовиків: енергійну дію Національної ради в Києві, підтримувану людністю, та повстання селян в Полтавській і Катеринославській губернях.

Отже, ви бачите, що, чи то на півночі, у Фінляндії, чи то в Польщі, чи то в Україні, боротьба між іноземними країнами та Радами далеко не закінчена.

Вам відомо, панове, я вам про це говорив на початку моїх зауваг, що це діло вже зачалася: більшовики вигнані з Одеси. Вони будуть всезабаром вигнані з цілої України, як тільки українці будуть підтримані, а тоді — і це не є для нас без значення — вони постачатимуть нам багато харчових продуктів і сировини, що їх ми кочче потребуємо: збіжжя, худобу, вовну, шкіру, цукор та багато інших речей...

А втім, це справді дивна річ, що всі бажали опанувати Україну, а ми вагаємося взяти руку, яку вона нам подає.

Що всі бажали опанувати Україну — це незаперечна правда. В 1918 р. це були німці, що прибули туди й там розташувалися, бо вважали її за свій "харчовий склеп", за їх власним висловом. Після німців насунули більшовики. Українці бо вигнали німців. Вони билися проти них відважно: від 35.000 до 40.000 німців полягло під ударами українських селян, що боронили свій врожай від загарбників. Вони, таким чином, у цей час стали нам посередньо в пригоді, що було для нас далеко небезкорисним. (Оплески).

Як тільки були вигнані німці, прибули більшовики. Українці, вже змучені боротьбою проти німців, одначе ще боролися. І вони відкинули нового противника, коли ось Денікін надумався, відмовившись від свого походу на Москву, звернутися проти них.

Виснажені тією боротьбою, що її мусіли провадити послідовно і проти німців, і проти більшовиків, і проти армії добровольців Денікіна, українці, вже небовдатні, відступили, але все таки не піддалися зневірі. Змушені поступитися перед силою, вони, скріпившись на душі, знов починають вступати на шляхи перемоги: вже в кількох сутичках вони побили більшовиків. Вони намагаються відбити свою країну, тому треба негайно дати їм моральну підтримку, що її вони від нас очікують, визнаючи незалежність їхньої країни і висилаючи до них ті цивільні й військові місії, що їх вони з радістю приймуть, одягу, взуття, амуніцію, ліки і т. ін., що їх вони так просять і що будуть для них великою допомогою...

ЛЮІ ПЕРОЛЯ: — Чи ви дозволите мені, дорогий колего, на заувагу?

ДЕ ГАЙЯР-БАНСЕЛЬ: — Дуже радіо...

ЛЮІ ПЕРОЛЯ: — Ви щойно сказали, що Україна є цікавою для нас, французів, країною; вона справді дуже цікава не тільки з огляду на свої матеріальні засоби, це бо країна збіжжя, цукру й нафти, але також і особливо деякою моральною спорідненістю з Францією. Між українською і московською душею існує прірва; в українській літературі є ніжність і, головним чином, почуття свободи...

Я висловлюю побажання, щоб у цьому розумінні було щось зроблено для

України; ця країна терпіла, вона й далі терпить, і, якщо в хвилинах заломання, вона могла інколи сказати, що Бог є надто високо, дайте їй надію, що Франція не є надто далеко... (*Оплески*).

ДЕ ГАЙЯР-БАНСЕЛЬ: — Дякую панові Пероля за підтримку, що її він оце подав тезі, яку я маю честь захищати.

На цьому я закінчую свої зауваги, домагаючись від голови ради міністрів зробити все можливе, щоб одержати від України збіжжя, що його вона ще посідає.

Додам, що конче потрібно діяти. Справді, німці, що втратили Україну в 1918 р., сподіваються її відискати, якщо не зброєю, то принаймні своїми інтригами. Вони задумують якесь там проголосити скинення Петлюри, щоб заступити його своєю людиною, яка робитиме те, що зробив Скоропадський в 1918 р. Цей в тому часі служив німецьким інтересам, проти інтересів французьких; наші очі залишилися тоді запліснені, ми не спостерегли гри, що відігравалася перед нами, і ми тому жорстоко потерпіли.

Тепер ми остережені. Німці заповіли свої наміри. Я маю тут цитати. Стримуюсь їх тут наводити, щоб не обтяжувати дебатів. Але це є річ незаперечна, що німці готуються своїми інтригами спричинити скинення Петлюри, що є так популярний між своїми земляками, як і відданий Франції.

Ось чому я знову наполягаю, щоб пан голова ради міністрів не гаявся визнати Україну в імені французького уряду і таким чином дати їй моральну підтримку, що її вона від нас очікує... (*Оплески*).

Очевидячки, за деякі свої твердження, що сьогодні, в світлі історії, є просто неправдиві, ніяк не відповідає шляхетний французький парламентарій, а українська делегація в Парижі, що подала такі інформації Гайяр-Банселеві.

Зрештою, ця делегація, що провадила політичну акцію, прагнула якнайбільше «використати» прихильників української справи. Під цим оглядом можна їй хіба закинути деяке переборщення, від чого мусять утримуватися особливо теперішні українські пропагандисти. Сьогодні, у вік радіо, не можна «байки» довго видавати за правду. Треба пам'ятати, що, коли така правда шилом вилізе з мішка, шкода українській справі від цього далеко більша, ніж той короткотривалий успіх, що його можна іноді цими «байками» здобути. У всякому разі, безсторонній історик не може не ствердити, що українська делегація в Парижі 1920 р. щось таки робила, отже, історія української пропаганди за кордоном зовсім не починається, як це думають деякі сьгоднішні українські діячі, тільки від них...

Який був реальний наслідок виступу Гайяр-Банселя? Жодний. Ставлячись у засаді вороже до варшавської комбінації Петлюра — Пілсудський, що накреслювалася в момент, коли Гайяр-Бансель робив свою інтервенцію, до того ж маючи свої власні інформації про становище в Україні, французький уряд ніяк не зареагував на гарну загальну промову Гайяр-Банселя.

Закордонна бо політика кожної держави не змінюється внаслідок гарних промов; таку зміну можуть спричинити тільки надзвичайної ваги факти... Цю істину варт нагадати, бо ми є свідками, як майже вся українська преса з невимовним захопленням подає на своїх шпальтах кожну таку гарну промову або прихильну заяву того чи іншого чужинецького посла чи діяча, змальовуючи ці виступи так, що у читача може створитися враження, немовби коло справи збудування самостійної України вже заходжується уряд такого прихильного українській справі чужинця.

Проте, повторюємо, історик франко-українських взаємин не може не згадати прізвища Гайяр-Банселя. Цей бо католицький депутат перший у Франції рішуче вимагав у парламенті визнання Української Республіки. Кажемо «перший», бо інтервенції у французькому парламенті 24-го березня 1919 р. есціаліста Ляфона й радикала Франклен-Буйона, хоч які вони були прихильні до українства, але офіційного визнання України вони не вимагали.

Українські видання в Росії в роках 1914 - 1915

* А. Топоров, редактор «Книжной Летописи» в Петрограді, подає *), що в 1914 р. було видано в цілій Росії 32.338 книжок, поміж ними на, так званіх, «иностранческих языках» було 6.817 назов, з них українською мовою лише 215 книжок! В наступному році, через нагівку цензури і війну, число видавних книжок неросійськими мова-

ми, значно зменшилося. В 1915 р. їх було 3.481 назви. Українські видання були поміж ними на останнім місці. Польською мовою вийшло 679 кн., естонською — 284 кн., лотиською — 270 кн., жидівською — 193 кн., литовською — 105 кн., тюрко-татарською — 325 кн., грузинською — 247 кн., а українською тільки... 83 книжки! В тім же 1915 р. російською мовою було надруковано 22.563 книжки!

Є. В. Б.

*) «Южный Край» (Одеса), № 13.318, з 17. 4. 1916 р.

ЗАБУТІ СТОРІНКИ

З думок М. Драгоманова

(ДО 110-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Рядки, що їх читач знайде нижче, витягнуто з мало званої французької брошури М. Драгоманова «Вбивство тирана в Росії і акція Західної Європи».

Як бачимо тут, український ідеолог у своїй брошурі ясно й рішуче підкреслив відрубність українського соціалістичного руху від руху «російських революціонерів», підкреслив так ядерно, що навіть сьогодні, по семидесяти роках, зайва річ до сказаного щось додавати.

Редакція

«... Різниця поглядів щодо способів дії не є одинокою рисою, що відрізняє нас від російських революціонерів. Відповідаючи «Голосові» *), ми просили його викреслити нас не тільки з лав партій «російських соціалістів-революціонерів», а й узагалі з усіх «російських» партій. Хоч наші батьки й були «підданими російського імператора», але ми не є р о с і я н и ні національністю, ні тим ґрунтом, де ми працюємо. Ми не є м о с к о в и т и, ми — у к р а ї н ц і; а тому, що наша народність існує не тільки в Росії (де вона терпить і від уряду, і також, у дуже значній мірі, від нетерпимости громадської думки, занадто централістичної), вона існує і в Австро-Угорщині, то ми, працюючи для нашого народу, знаходимо підпору як на тих землях, що становлять частину Росії, так і на тих, що є поза царською імперією. Ми можемо мати спільні точки з деякими «російськими» партіями постільки, постільки вимагає наша праця для нашої батьківщини, але взійти цілком ми не можемо до жодної російської партії. До того ж, ті, хто читає російські революційні видання, знають, як часто вони нападають і на наші погляди і на нашу особу, іноді навіть з тим самим запалом, тими самими доказами, як і органи московських централістів консервативної школи.

Стисло московська мова видань російських революціонерів, їх мала уважливості до народів імперії, інших, ніж нарід російський (московський), нарешті дух, чимраз більше яacobинський і централістичний, що виявляється в тенденціях російських революціонерів (і що є такий природний у синів держави, чия історія є така подібна до історії колишньої Франції і що зазнала також безпосереднього впливу візантійського права й татарського деспотизму), все це примушує нас протиставити ідеям російських революціонерів нашу критику, що є критикою одного з українських соціалістів-федералістів. Ми їм нагадуємо від часу до часу, що в Росії, при наявності сорока мільйонів росіян, є й інші народи, що налічують принаймні стільки ж членів, чий інтерес не можуть бути задоволені ні російським «Національним Конвентом» на французький штиб, ні централізованим «Volksstaat'ом», про що мріяли німецькі соціал-демократи для своєї країни, яка є більш однорідна й у десять разів менша, ніж Європейська Росія»...

(«Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe occidentale», par M. Dragomanov. Genève, 1881).

*) Російська ліберальна газета.

ПРО ЗГАСЛИХ

О. ЙОСАФАТ ІВАН СКРУТЕНЬ

(1894 — 1951)

Українська католицька Церква, славний Чин оо. Василіян, Колегія ім. св. Йосафата, українська наука й українське громадянство — в жалобі.

12-го жовтня 1951 р., у римському шпиталі «Fate Bene Fratelli», нагло помер на хворобу серця (міокардит) василіянин о. д-р Йосафат Іван Скрутень, духовник Української Папської Колегії (висвячений на священника 1918 р.), дійсний член НТШ і визначний науковець. Замало сказати, що він був відданий науці, бо наука була його друга душа.

Вістка про смерть о. Йосафата Скрутня, що його тлінні останки сьогодні покояться в гробниці Василіян на римському цвинтарі «Campo Verano», глибоко вразила всіх численних друзів і знайомих небіжчика, резинених у цілій соборній українській еміграції. Всі бо вони захоплювалися великими якостями небіжчика, його розумовою молодістю, цікавістю до всього й до всіх, невичерпною і завжди добірною ерудицією.

Небіжчик народився 24-го лютого 1894 р., в селі Пархач, на Сокальщині, в Галичині. Доктор богослов'я (він дістав цей докторат у Римі), доповідач на міжнародних конгресах: істориків (1932), візантологів (1934), бібліотекарів і архіварів (1936), — для української науки ім'я о. Йосафата Скрутня назавжди буде зв'язане з "Записками Чина св. Василя Великого в Львові", що їх основником у 1924 р., першим редактором і головним співробітником він усе був. Перегортаючи сьогодні цю цінну збірку, *) бачиш у кожному їх числі статті, замітки й рецензії о. Йосафата Скрутня. Найбільше цікавила небіжчика історія рідного йому Чину, що так прислужився українській культурі. Під цим оглядом зазначимо тут лише: бібліотека оо. Василіян у Львові (I, III); життєписи Василіян; виїмок з рукописеного збірника митрополита Льва Кішки (I, II, III, IV); реляція про вбивство св. Йосафата (III). (Важливий історичний та філологічний, оригінальний документ руською мовою XVII стол., що освітлює вітебську трагедію 1623 р.).

Зробившись істориком Чину СВВ, о. Йосафат Скрутень не міг не зупинити своєї уваги на Унії взагалі та на її мученикові св. Йосафатові, що його ім'я небіжчик прибрав, ставши ченцем у 1916 р.

В своїх численних рецензіях на праці різними мовами (українська, російська, польська, словінська, румунська, французька, латинська, німецька...), присвячених Унії, Чину СВВ й св. Йосафатові, небіжчик висловлював свої власні думки на питання, що так багато заважило в історії України. Не залишився небіжчик байдужий і до, так би мовити, світської науки. Згадаємо тут хоч би голосну рецензію о. Йосафата Скрутня на відому працю професора

*) Всього вийшло 6 грубих томів, але випуск 3-4 VI тома, як подав нам небіжчик у своєму листі з 25. X. 1949 р., не вийшов у світ через воєнну хуртовину. Він пропав без сліду, а з ним пропали всі віддруковані вже в цьому випуску матеріали. Разом це було 72 аркуші.

О. Геча: *Die Geschichtswissenschaft in Sowjet Russland (1917—1927)*. Берлін, 1928 р. (Записки ЧСВВ, III, 1-2, 268).

Але о. Скрутьєв був не лише пильний і сумнівний науковець; він був також не абиякий редактор наукового видання, що зовсім не є те саме. Редагування кожного органу є своєрідне мистецтво (більш ніж де тут є небезпека змішання жанрів: одва річ — редагувати науковий орган, інша річ — літературний, а зовсім інша — політичний). Можна бути, наприклад, добрим письменником і водночас ніяким редактором, як і навпаки, — не кожний добрий редактор zarazом є і добрим письменником. Франсуа Бюльоз, наприклад, що створив відомий на цілий світ французький журнал «*Revue des deux Mondes*», ніколи в житті нічого не написав, бо був нездатний до цього... Як не зачитувати тут думки з невиданого листа В. Горленка, тонкого знавця літератури, з 21. XI. 1893 р. до М. Стороженка: "... Живість журналу залежить від живих статей, але живі статті викликаються і життям самої справи і його керівників. Коли при кермі сидить мертвяк, чи може живо й бадьоро рухатися човен?.. Нема сумніву, що "редакція" не є тільки течка, куди складаються статті й здаються потім до друкарні. Це дуже важливий моральний первень, що зв'язує й оживляє. Це — дух видання... Коли він є — живуть і бідні видання, і це саме він і міняє їх долю..." **).

Перше, що вражає в "Записках Чина СВВ", це велика кількість їх співробітників, що поміж ними бачимо різноманітні постаті, як духовних так і світських осіб (чи треба тут зазначити, що "Записки ЧСВВ" не обмежувалися лише на темах історії свого Чину, а торкалися всіх тем історії України?). Отже, щоб зібрати до купи всіх тих людей, треба було мати не абиякий такт і не абияке серце та душу, бо науковці назагал не є люди, що з ними дуже легко провадити справи.

Редакторський хист о. Йосафата Скрутьєва видно також у точно плянованому поділі "Записок" на відділи, які завжди вповнювалися матеріалом доцільним; позначився цей хист також і на широкій бібліографії, що в ній брали участь не принагідні рецензенти, а справжні фахівці.

**

Мої особисті листовні зносини з о. Йосафатом Скрутьєвом розпочалися ще в 1926 р., коли, на прохання небіжчика, я виготовив для нього польський рукопис "Життєпис митрополита Рутського", з-під пера митрополита Р. Корсака, рукопис, що зберігався в Паризькій польській бібліотеці. А потім пішло жваве листування, що в ньому о. Йосафат Скрутьєв не раз висловлював свої думки про праці автора цих рядків, про праці взагалі з ділянки української історії, про нові французькі книжки, що їх небіжчик усе замовляв через мене, а найбільше, очевидячки, про дорогі йому "Записки ЧСВВ": "Працюю, — писав він, наприклад, 3. V. 1933., — сам один, самотній, вкладаючи у кожне видання багато труда і нервів. На "Записки ЧСВВ" дивлюся, як на мою дитину і свідомий цього, що завжди б я нині замахнув очі чи не схотів далі видавати, так з певністю "Записки ЧСВВ" перестали б виходити..."

Прийшла друга світова війна й нова руїна українства. О. Йосафат Скрутьєв, не стерпівши більшовицького режиму, подався до Німеччини, де провадив наукову працю в бенедиктинських монастирях. Лише в березні 1949 р. я одержав першого після нової катастрофи листа від небіжчика. Як і належить справжньому християнину, о. Скрутьєв приймав свій тяжкий хрест з вірою в кращу майбутність; жив він тоді в Німеччині, але збирався виїхати до Риму, щоб

*) У наступному числі «України» будуть видрукувані листи В. Горленка до М. Стороженка, з примітками О. Оглобина.

об'яги редагування відновлених "Записок ЧСВВ. "В Німеччині, — писав небіжчик, — я від 19. I. 1940 р. За той час — різно бувало. Але, славити Бога, все проминуло. Радію, що нарешті зможу вирватися з Німеччини, з того зав'язаного мішка, і знову, по стільки роках, знайтися серед своїх співбратів і рідного оточення..." (25. III. 1949).

Що то були відновлені "Записки ЧСВВ", цього разу латинською мовою, читачі "України" вже знають ("Україна", ч. 2, стор. 143-144). Додамо тут лише, що в Римі небіжчик знайшов пильного помічника в особі василіянина о. А. Великого, кому тепер судилося перебрати смолоскип з охолодних рук ще так недавно палкого й невтомного о. Скрутня.

**

21-го вересня 1950 р., під час незабутньої української прощі до Риму, з нагоди Святого року, я вперше побачив о. Скрутня, і ми з ним не розставалися майже цілий день. Почалося з того, що по скінченні Служби Божої в базиліці Пресвятої Богородиці, близько 11-ої години ранку, перед тим, як похід українських прочан вирушив у напрямку катедрального собору св. Івана Лятеранського, ми сіли з о. Скрутнем і шановною пані Томашівською в каварні.

Світило сонце так, як тільки воно світить у Римі... О. Скрутень був такий, яким я його уявляв собі. Бистроумний, дотепний, життєрадісний, добросердий. Не можу тут не згадати вірної думки о. Скрутня про те, що людина ХХ віку є вельми далека від того раціоналістичного холоду, що йому науковці ХІХ віку передчасно вішували перемогу. Коли людина не вірить в Бога, вона часто-густо вірить у Гітлера чи Сталіна, що займають тоді вільне від Бога серце...

Коли в розмові ми торкнулися згаслого С. Томашівського і я висловив свою думку про велику вагу цього видатного українського історика, о. Скрутень з радісною усмішкою звернувся до п. Томашівської: "Ось, бачите?.. Не я один такої думки..."

Після обіду, коли прочани поїхали оглядати римські пам'ятки, я, що їх уже знав, зайшов до Папської Колегії, де ми просиділи з о. Скрутнем щось із три години. Він мене розпитував про те, що діється в наукових французьких колах; мені ж оповідав про свої наукові плани, показував книжки, що їх уже встиг придбати, з сумом згадував свою гарну бібліотеку в Краю... Час мивав швидко з таким співрозмовником... Може, нашим читачам варт подати, що о. Скрутень збирався написати для "України" статтю за невідомими матеріалами про В. Хмельницького й спогоди про С. Томашівського. Але невблаганна хвороба не дала йому змоги здійснити свого наміру... й 25. IV. 1951 р., — це був останній лист до мене небіжчика, — він писав: "... Моє здоров'я ще не дозволяє мені працювати як слід..."

Того самого 21 вересня 1950 р. з о. Скрутнем і достойним ректором Колегії о. Йосифом Заячківським, ми пили чай у салоні Папської Колегії, де все так нагадає Україну... Чи думав о. Заячківський, що рік пізніше, 15-го жовтня 1951 р., він відправлятиме обряд похорону покійного?..

17-го жовтня 1951 р., о 10-ій годині ранку, в каплиці НТШ, де о. Іван Яцків так натхненно відправив заупокійну Службу "по новопреставленому рабу Божому Йосафатові", я віддав останній на цій землі обов'язок давньому приятелю, заслуженому українському науковцеві й гарній людині...

О. Йосафата Скрутня більше нема серед нас... Схиляю ж голову перед втратою, що її зазнала родина небіжчика, славний Чин св. Василя Великого, висловлюючи водночас своє найщиріше співчуття всім членам Чину, а в першу чергу о. Архимандритові Титові Галушницькому.

— *Etiamsi mortuus fuerit, vivet...*

Ілько Борщак

МИКОЛА ГРУНСЬКИЙ

(1879 — 1951)

13 серпня 1951 р. в Києві помер професор слов'янської філології Микола Грунський.

Наукова діяльність Грунського була зосереджена навколо трьох головних питань: історія вивчення синтаксиса слов'янських мов, мова деяких пам'яток стародержавнослов'янської мови і "Слово о полку Ігореві". Першому питанню була присвячена найбільша обсягом праця небіжчика "Очерки по історії раз-работки синтаксиса славянскихъ языковъ", видана перед I світовою війною в Юр'єві (Гарту). Праця не відзначається якою-небудь ширшою самостійною концепцією, але корисна своїм скупченням матеріалу. У царині пам'яток стародержавнослов'янської мови Грунський зосередив свою увагу головню на дослідженні двох невеликих обсягом, але важливих характером текстів; так звавих, фрайзінгенських уривків і київських листків. Він вивчав їх не лише мовно, але й палеографічно. Частина статтів на ці теми була оголошена українською пресою в "Записках Історично-філологічного відділу" Всеукраїнської Академії Наук. Праця над "Словом о полку Ігоревім" зосереджувалася на коментуванні окремих "темних місць" тексту і на його популяризації. Крім того, Грунський брав участь у виданні лизки різних підручників і загальних курсів, здебільшого в співробітництві з іншими авторами, але в усіх цих випадках ініціатива і переважна частина праці належала звичайно тим авторам.

Загалом у своїй науковій праці Грунський стояв осторонь широкої проблематики, а коли брався до неї, то здебільшого тільки переказував погляди інших. За типовий зразок цього може правити його стаття "Основи та проблеми сучасної лінгвістики" ("Записки Іст.-філ. відділу" ВУАН, 1929), де він переповідає погляди найрізноманітніших сучасних мовознавців, обмежуючися на застереженнях щодо окремих пунктів і на спробах примирити найсуперечливіші погляди й концепції.

І в своїй науково-організаційній діяльності Грунський зберігав такий же холодний спокій і брак якихось особливих ентузіастичних зацікавлень. Буйний розвиток українського наукового руху навколо Академії Наук у Києві в двадцятих роках не надто захопив його. Спершу він стояв осторонь від Академії; коли ж вона набрала сили, він почав друкуватися в її виданнях (від 1926-27 року), але ніколи не брав ближчої участі в праці академічних інститутів і комісій. Це дало Грунському змогу уникнути репресій, застосованих владою проти співробітників Академії, як також і уникнути потреби надмірної "самокритики". Цій же властивості свого характеру Грунський завдячує, мабуть, і те, що пережив німецьку окупацію і був безперешкодно поновлений в усіх правах після повернення більшовиків.

За 35 років своєї праці в Київському університеті Грунський не виховав своєї школи. Його учні численні, є серед них визначні і невизначні, але перші завдячують своє становище насамперед самим собі, а не тому, що навчилися в свого учителя. Не бувши ученим великої міри, Грунський не був також і педагогом, що пориває й захоплює своїх слухачів.

Головною заслугою Грунського було те, що своєю неутраляльністю й гнучкістю він не раз мимохіть пом'якшував урядові нагінки, що могли б мати ще спустошливіші наслідки, якби на місці Грунського перебувала людина активно-вислужницького характеру.

Юрій Шерех

ДЕНІ РОШ

(1868-1951)

1-го серпня 1951 р. скінчив свою земну путь, маючи 83 роки, Дені Рош, письменник, драматург, знавець мистецтва й знаменитий перекладач.

Дені Рош народився 1868 р. в центрі Франції -- в провінції Лімузен, у старовинній французькій родині. Одержавши університетський правничий диплом, Рош спокійнесенько заховав його й присвятив себе виключно літературі та мистецтву. Навчившись самотужки російської мови, він віддався студіям про Росію, що в ній, до 1917 року, не раз бував, де працював в архівах, неприступних тоді для звичайних смертних, як наприклад, в архіві колишнього міністерства Двору, куди ввів небіжчика його приятель Фредерік Масон. (Див. про останнього "Україна", ч. 5, стор. 309-310). Це з тих архівів Рош зложив великий словник французьких артистів, що працювали в Росії, та двотомову працю про французьке мебльове мистецтво в Росії XVIII й початку XIX в., праці, що, на превеликий жаль для науки, не побачила світу через війну 1914-1918 рр.

Дені Рош вважався за одного з найкращих перекладачів з російської мови й за знавця російського мистецтва. Це він, можна сказати, "відкрив" Франції й узагалі всім тим, що читають по-французькому, Чехова. Перший переклад славного російського письменника з-під пера Роша з'явився 1901 р. й так подобався Чехову, що він надав молодому тоді Рошеві виключне право перекладу своїх творів. Сьогодні повне зібрання творів Чехова разом з першим томом його листування існує на французькій мові у видавництві Пльон, у перекладі Дені Роша. Отже, Чехову, як ні одному російському письменникові у Франції, пощастило з своїм перекладачем. Загалом, переклади з-під пера Роша чи то Чехова, чи Лєскова ("Запечатлѣнный ангелъ", наприклад), чи невиданий переклад Грибодова ("Горе отъ ума"), чи Гоголя, чи Тургенєва, чи Розанова, чи Мережковського, чи Шмєльова тощо, є надзвичайно мистецькі. Так перекладати може лише людина, що знає й відчуває всі мовні тонкощі і має талант справжнього письменника. А таким і був Дені Рош, йому бо належить низка оригінальних творів, що завжди залюбки читаються (*Histoires sur tous les tons*, 1904; *Un livre sur Moscou*, 1905; *L'art russe*, 1909; *Contes limousins*, 1909; *Русскіе типы въ неизданныхъ гаушахъ 1730 г. по запискамъ Дюка Лирійскаго*, СПб, 1911...).

В грудні 1900 р. Дені Рош удруге відбув подорож до Петербургу, де через Чехова познайомився з В. Горленком (1853-1907), тонким українським літератором, першорядним стилістом і взагалі цікавою людиною, чия творчість охоплювала ділянки літературної й мистецької критики, історії, етнографії, журналістики, а також і перекладу, з В. Горленком, кого загал майже вже забув і тільки окремі особи ще його з захопленням згадують.

1928 р., оповідаючи нам про свої перші враження від В. Горленка, Рош твердив:

— Він мав вигляд пана, природню елегантність і чарівну звичливість справжнього джентельмена. Висловлювався він незвичайно легко й просто. Спочатку Горленко здавався несміливим, але як тільки яєсь питання зацікавлювало його, він увесь мінявся. Ціла його істота тремтіла, а очі блищали. Він захищав із завзяттям свої погляди, й це могло тривати годинами. Жив він виключно задля мистецтва й у дарстві мистецтва, уникав світського оточення й обоював літературні розмови. Горленко мав велику огиду до політики, робивши в ній ділянку виняток лише для України, що про неї він говорив завжди довго, з пристрасстю. Любов до України відчувалася у всьому його поведженні...

В. Горленко відразу зробився найкращим приятелем з Дені Рошем, про що свідчать невидані численні листи українського літерата. Це Горленкові історія мистецтва завдячує дві праці Дені Роша про українських малярів: *Un portraitiste Petit - Russe D. M. Levitski* (Треба D. С. Ця помилка в ініціалах виправлена в тексті), Paris, 1904, fol. стор. 29; *Un peintre Petit - Russe: Vladimir Loukitch Borovikovski*; Paris, 1907, fol. 36. Обидві ці праці — відбитки з відомої «*Gazette des Beaux-Arts*» (вона й сьогодні виходить, аж двома мовами — французькою й англійською, — і редакція її знаходиться в Нью-Йорку), були справжньою подією в історії всесвітнього мистецтва, бо вони «відкрили» Заході двох найвидатніших українських малярів. Між іншим, за ініціативою Роша, «Лювр» придбав два образи Д. Левицького.

Отже, зрозуміла є присвята В. Горленка на подарованому Рошеві примірнику своєї книжки «Українські были (1899)»: «Искренно уважаемому г. Дені Рошу, другу і проводнику в Европу русской и малороссийской словесности и искусства». («Щиро поважаному п. Дені Рошеві, другові й провідникові в Европу російської й малоросійської словесности й мистецтва»).

В передмові Роша до невиданої ще книжки автора цих рядків про В. Горленка, датованій 14. II. 1938 р., читаємо:

«... Я є зобов'язаний Горленкові своїм артистичним кліматом... В музеї Олександра III і в галерії Третьякова я відразу був зачарований і вражений творами Левицького, й якраз про цього артиста єдиний Горленко зробив оригінальний дослід... Завдяки Горленкові, я потроху ближче познайомився з Боровиковським, Мартосом, Шевченком і з цілою Україною, що про її історію, літературу й релігійні настрої Горленко мені коротко оповідав... Так, сердечний і милий Горленко — одна з моїх найкращих і найдорожчих пам'яток про давню Росію...»

«Ви відчуваєте, як я оплескую ваш задум збудувати пам'ятник одному з найновіших, найоригінальніших і найшляхетніших нащадків давніх українських отаманів. Я, який, гадаю, добре знав силу й щирість духу Горленка, вважаю, що він був гідний, щоб його поховали, покритого славною червоною китайкою, якою, певно, покривали труну багатьох його предків і яку, чи ж не правда, розгорнули в останню хвилину над домовиною Шевченка?..»

Василь Петрович Горленко був той, хто зв'язав мене з Дені Рошем. Недаремно на книжці Дені Роша про Боровиковського, що її він подарував мені, читаємо: «... задля його (тобто моєї) праці про останнього українця (В. Горленка...)» (1931), або на книжці про Д. Левицького: «... в пам'ять улюбленого Василя Горленка...» (1932).

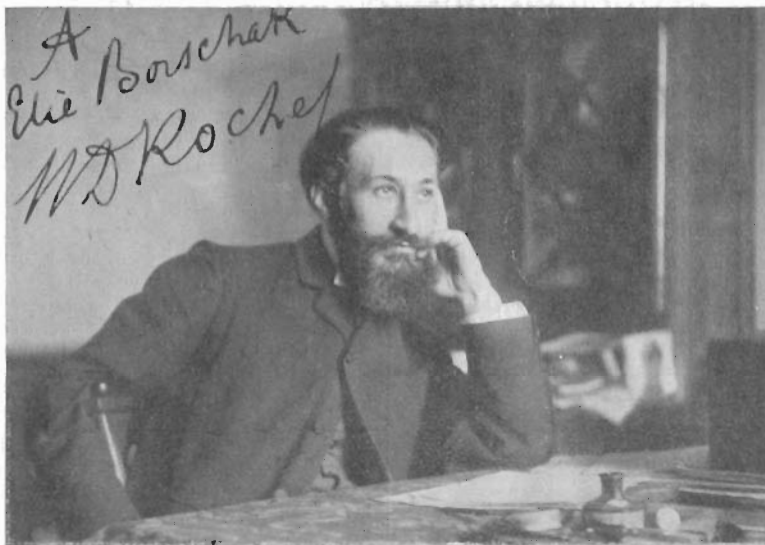
**

1929 р. потрапила до моїх рук гарна київська книжка Є. Рудавської: «Листи Василя Горленка до Панаса Мирного», що з неї я довідався вперше, що В. Горленко був у дружніх зносинах з Дені Рошем, чії твори я, правда, знав, але його особисто рідко зустрічав.

Незвичайно зворушений був Дені Рош, довідавшись від мене про появу на Україні праці про його «дорогого друга». Він радо відчинив мені свою скарбницю — архів і бібліотеку, де я знайшов численні листи В. Горленка, що й лягли в основу моєї книжки про українського літерата, що про неї я згадував вище.

Відтоді аж до смерті Дені Роша нас зв'язувала приязнь, що народилася під культом Василя Петровича Горленка. Пинучи ці рядки, переглядаю численні листи небіжчика до мене, що в них Рош усе цікавився моєю працею про В. Горленка

Чи небіжчик знав Україну й українську проблему? Дуже слабо. На Україні Дені Рош так ніколи й не був. Властиво кажучи, його відомості про Україну (як важко було йому звикнути до "нової" назви, замість давньої *Petite Russie!*) — були вельми туманні. Вся Україна в Роша втілялася в особі В. Горленка, дарма, що останній помер 1907 р. і що він, літерат і мистець, стояв осторонь тодішнього українського політичного й громадського життя. Дені Рош щиро вважав, наприклад, Іллю Реніна за речника України. Він не раз показував мені ескіз Реніна до відомої картини "Який простір", гадаючи, що

Дені Рош за часів знайомства з В. Горленком.

це кравид український. До слова, І. Ренін був намалював портрета Д. Роша, портрета, що його свого часу французький письменник не придбав і що потрапив до приватної збірки.

Зрештою, сам Рош не тільки не займався політикою, а просто неавидів її, особливо в кінці свого життя. Нам'ятаю наше побачення у вересні 1944 р., по звільненні Франції (за часів німецької окупації небіжчик не жив у Парижі). Дені Рош ніяк не міг зрозуміти подій, що сталися у Франції після другої світової війни. Пам'ятаю вираз, що його цілий час небіжчик сумно повторював, вираз, що його так важко перекласти на українську мову: «*Ce ne sont plus des partis qui dirigent nos affaires, ce sont des partis pris*» ("Це вже більше не партії керують нашою політикою, а завзята упередженість").

Вельми скромна людина великої культури, Дені Рош був типовий речник еліти давньої Франції (іноді здавалося, що розмовляєш з людиною XVIII в.). Куртуазійний, твердий в приязні, чутливий, людяний... Яким зворушливим теплом наповнені листи, що їх надсилав мені він після смерти моєї дружини (1935), моєї дольки (1946), або по моєму звільненні з німецької в'язниці (1941)...

Ті, що знали особисто небіжчика, не забудуть його. На цьому місці вважаємо за потрібне висловити наше щире співчуття синові згаслого французького письменника, лікареві Андре Рошеві, що про його виховання так дбав покійний батько.

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА Х Р О Н І К А

Посвячення будинку НТШ

28 серпня 1951 р., в Сарселі, під Парижем, відбулося *посвячення будинку НТШ*, що його придбав для українських учених Апостольський Престол. Церемонію посвячення доконав Кир Іван Бучко в асисті численного греко-католицького духовенства. Французьку Церкву заступав Монсеньйор Рюпп, Апостольську нунціятуру — її секретар, Монсеньйор Дю Меніль, "Евр д'Орія" — о. Марсель Левек, православному автокефальну Церкву — мітрофорний протєрей о. В. Вишнівський, місто Сарсель — його мер п. Анрі Меєр. Буда заступлена й українська колонія Парижу, українська преса. Поміж промовами, що їх виголосили після церемонії посвячення, треба відмітити промову генерального секретаря НТШ В. Кубійовича, що широко накреслив найближчу програму наукової діяльнос-

ти НТШ. На адресу НТШ надійшло багато привітів від українських церковних і громадських установ і від дійсних членів Товариства, що поміж ними занотуємо привіти співробітників "України": А. Яковлева (Бельгія) й О. Оглоблина (ЗДА).

24 вересня 1951 р. будинок НТШ, де зібранися, крім президії НТШ, кілька українських науковців з Парижу, відвідав Кардинал Тіссеран, секретар Конгрегації для Східної Церкви. Сам науковець, відомий семітолог, колишній вихованець Державної школи Східних мов, член французької "Академії надписів і красивого письменства", Кардинал Тіссеран уважно й пильно оглядав усі установи НТШ і з великим зацікавленням вислухував відповідні пояснення членів президії НТШ.

О. Прицак у Туреччині

О. Прицак, доцент Геттінгенського університету (див. "Україна", ч. 5, стор. 387), відбув півторамісячну наукову подорож у Туреччині. Він брав участь у працях ХХІІ Міжнародного Орієнтального Конгресу в Царгороді, де виголосив дві доповіді: "Коллективне й індивідуальне в андійських мовах" (17. IX. 1951) і "Про хронологічний і генеологічний довідник історії Центральної Азії за доісламських часів" (21. IX. 1951).

Після Конгресу О. Прицак відбув 2.800-кілометрову подорож по Анатолії, відвідавши Анкару, Конію, Ізмір, Скрізь, як і в Царгороді, український учений оглядав архіви, бібліотеки, музеї, мечети, монастирі й церкви, зібравши коло 150 фотознімків найважливіших культурних пам'яток і рукописні матеріали про турецько-українські зносини в минулому. О. Прицак навізав особистий контакт з рядом турецьких учених та, зокрема, з турецькими науковими установами: "Ту-

рецькою історичною комісією", з Філософічним факультетом Анкарьського університету й з Туркологічним Інститутом. Директор Інституту загальної тюркської історії запрохав О. Прицака викладати в семестрі 1952 р. курс з ділянки історії Центральної Азії.

● *Книгознавча секція УВАН* в ЗДА відновила свою працю восени 1951 р. Дотепер секція налічує таких членів: Л. Биковський, І. Боршак, Д. Горнякєвич, С. Демидчук, В. Дорошенко (директор), І. Коровицький, В. Лев, В. Левитський, В. Міякєвський, І. Огієнко, П. Одарченко, М. Панків (Блорус), Я. Рудницький, І. Світ, Ю. Тищенко, В. Чапленко, А. Шукелойз (Блорус). Секретарем секції є Л. Биковський. Орган секції "Бібліологічні Вісті", що їх перше число вийшло на скитальщині, як видання УВАН. У кінці 1951/52 академічного року планується видання другого числа.

Етнографічні студії на Україні в ХІХ та ХХ ст.

2 грудня 1951 р., з рамени "Українського Академічного Допомогового Товариства у Парижі", проф. Зенон Кузеля виглосив доповідь про "Етнографічні студії на Україні у ХІХ та ХХ стол.". В ядерній формі, коротко й ясно, доповідач зупинився на науковій діяльності, що відіграла таку величезну роль в історії українознавства. Особливо цікаві були для слухачів особисті спогади проф. Кузеля, що й сам є визначний етнограф.

Доповідач колись мав у своїх руках багатющу рукописну збірку українських пісень, зібрану О. Бодяньським, яка згинула в завірюсі першої світової війни у Львові. Проф. З. Кузеля був за співробітника славної етнографічної комісії НТШ у Львові й працював з ученими, що були за окрасу наукового слов'янознавства: М. Грушевським, Хв. Вовком, І. Франком та В. Гнатюком.

Доповідач подав характеристику кожного з цих учених і кількома влучними словами накреслив їх роль в розвитку української етнографії, розуміючи, як і згадає вчені, "етнографію" в широкому значенні цього слова, тобто як науку про всебічне життя, моральне й матеріальне, українського на-

роду. "Без Грушевського, — ствердив доповідач, — не було б взагалі Етнографічної комісії у Львові; без Вовка не було б наукової етнології; Франко був незрівнянний редактор етнографічних матеріалів, а Гнатюк, що особисто видав аж 22 томи зібраних ним матеріалів, жив лише для своєї праці"...

В кінці проф. З. Кузеля згадав про розгром української етнографії в теперішній Україні в 30-х роках, та справедливо підкреслив невеличкі можливості української науки закордоном у цій діяльності, бо вона є відірвана від Батьківщини.

Загалом, доповідь проф. З. Кузеля була зразком жанру наукової популяризації, й вона викликала цілком заслужені оплески добірної аудиторії, що прийшла послухати науковця, який сьогодні стоїть на чолі найстаршої української наукової установи — НТШ.

Проф. О. Шульгин, голова "Українського Допомогового Академічного Товариства", перед доповіддю проф. З. Кузеля, сказав кілька слів про українське наукове життя взагалі, а по закінченні доповіді, подякувавши доповідачеві, змалював кількома рисами небуденну постать небіжчика Хв. Вовка, що з ним він колись співробітничав.

Календар українознавства за 1951 рік

19 січня. — Мюнхен. УВУ, НТШ, УВАН. Академія з нагоди 20-ліття смерті історика С. Томашівського. Доповіді Н. Полонської-Василенко, Б. Круцицького, З. Кузеля й С. Барана.

28 січня. — Нью-Йорк. УВАН. Доповідь А. Чикаленка "Графічне мистецтво мізинського селища на Чернігівщині в історії розвитку світового мистецтва".

10 лютого. — Нью-Йорк. УВАН. Доповідь П. Мозелі (Moseley), професора Колумбійського університету, про співпрацю американської й української науки.

Лютий. — Нью-Йорк. Поява першого зошити органу УВАН: «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. A.».

11 березня. — Нью-Йорк. УВАН. Доповідь В. Порського "Однa польська легенда про Шевченка".

27 березня. — Мюнхен. УВАН. Доповідь М. Барвінського "Господарчий стан українського селянина після другої світової війни під московською окупацією".

1 квітня. — Нью-Йорк. УВАН. Доповідь професора Гарвардського університету М. Карповича "Взаємини України й Росії в історичному розвитку".

6 квітня. — Нью-Йорк. УВАН. Доповідь професора Фордгамського університету О. Галецького "Взаємини України й Польщі в історичному розвитку".

14 квітня. — Нью-Йорк. Доповідь О. Оглоблїна "До проблем західно-європейських зв'язків українського барокко (Мазепинської доби)".

20 квітня. — Мюнхен. Український Вільний Університет. Доповідь Г. Кожа "Церковні відносини в східно-європейському просторі 1917-1950 р.р.".

6 травня. — Нью-Йорк. УВАН. Доповіді М. Встужова, Л. Чикаленка, о. Г. Павловського, Ю. Дивинця, Л. Биковського, Ю. Тищенка, І. Коровицького, Л. Одарченка, Д. Горнятовича, присвячені пам'яті Д. Дорошенка, президента УВАН.

20 травня. — Нью-Йорк. УВАН. Доповідь Я. Станкевича "Взаємини

України й Білорусі в історичному розвитку”.

15 червня. — Мюнхен. УВУ, НТШ, УВАН. Академія з нагоди 20-ліття смерті історика В. Липинського. Доповіді: *Н. Полонської-Василенко, В. Грінюка, І. Мірчука, В. Щербаківського.*

2 і 3 вересня. — Торонто. Наукова конференція Відділу НТШ. Доповіді (з підлянки україністики): *З. Кузель, О. Назарука, М. Андруссяка, А. Курдидица, Я. Рудницького, К. Кисілевського, С. Онацького, Геніка-Березовського.*

12 вересня. — Мюнхен. Доповідь Петра Курічного: “Советська політика в ділянці мистецтвознавства на Україні”.

12 і 13 жовтня. — Нью-Йорк. Наукова конференція філологічної секції НТШ про “Правопис і мову”. Доповіді: *К. Кисілевського, П. Ковалева, І. Велигорського, В. Лева, Н. Гіряка, В. Стецюка, С. Никифоряка.*

4 листопада. — Нью-Йорк. Урочиста конференція УВАН з нагоди 110-річчя з дня народження *М. Драгоманова*. Доповіді: *Ф. Мозлі, С. Драгоманова, І. Дисяка-Рудницького.*

9 грудня. — Вінніпег. Ювілейна сесія УВАН, присвячена 30-річчю УВУ. Доповіді: *Л. Білецького, Я. Рудницького, К. Антоновичевої.*

15 грудня. — Нью-Йорк. Засідання НТШ, присвячене пам'яті небіжчика *о. Йосафата Скрутня*. Доповіді: *М. Чубатого, М. Андруссяка, В. Ленчика, В. Січинського.*

● 25-річчя письменницької творчості *Уласа Самчука* відзначено в грудні 1951 р. окремими святкуваннями в Торонто (де тепер проживає письменник), та в Вінніпегу, де президія УВАН улаштувала окремий вечір з доповідями *Л. Білецького* про “Творчість *У. Самчука*” та *Ю. Мулика-Луцка* про “Релігійний елемент у творах Самчука”.

● *Городиський Пом'яник із 1484 р.* — найстарший український рукопис в Америці, — закупив у 1951 р. Департамент слов'янських студій Манітобського університету в Вінніпегу, де він тепер зберігається. Його перевезено після другої світової війни з Праги до Торонто із збіркою книг некійшого *О. Колесен*.

● В середу, 31 жовтня ц. р., в Соборі св. Володимира Великого, о. Яцків відправив заупокійну Службу по *гетьманові Пилипові Орликіві*, що день його Патрона припадає на 24 жовтня.

● 8 грудня 1951 р. в Galérie de la Cité відбувся “вернісаж” французького маляра, українського походження, *Миколи Кричевського*. Його виставка, як завжди, присвячена Венеції, що в ній маляр, слідами тисячі своїх попередників, заоханий. Передмову до проспекту виставки написав син славного письменника *Едмона Ростана*, творця відомих п'єс “Орленя” й “Сірано-де-Бержерак”, *Моріс Ростан*, що й сам є тонкий поет, як це видно з його збірок *Poèmes (1911), La Gloire (1920), Morbidezza (1928)*...

Варт згадати, що французька держава закупила на цій виставці дві картини *М. Кричевського* для міста Парижу: “Венеція увечері” і “Венеція вранці”. Є це не абиякий успіх маляра, бо такі речі легко не робляться. Це ми бачили хоча б у невиданих паперах *Марії Ванширцевої*. Між іншим, це *М. Кричевський* розмалював каплицю НТШ в Сарселі, що її 24 вересня 1951 р. Кардинал Тіссеран оглядав з помітним задоволенням.

Мистець *М. Кричевський*, що носить таке славе в історії української культури прізвище, зв'язав свою творчу діяльність з Парижем, цим “раєм для артиста”, як слушно висловився французький маляр, чеського походження, *Вацлав Брозік*, що століття його народження саме недавно відзначила паризька Академія мистецтв.

● “Академія надписів і красної письменства”, що є одна з п'яти Академій “Французького Інституту”, в своєму засіданні 30 травня 1951 р. надала “нагороду Шарля й Маргарити Діля” відомому чеському фізичністеві, сьогодні професорові в ЗДА, *абатові Ф. Дворникові* за його голосну працю англійською й французькою мовами: “Фотієва схизма: історія й легенда”.

● Читачі й співробітники “українського магазину” “*Ми і Світ*” попереджуються, що редакція й адміністрація цього журналу переносяться до Парижу. Нова адреса редакції й видавця: *Mykola Kolankowsky, 186, Bd St. Germain, Paris (6)*.

● *Центральна Комісія Допомоги Українському Студентству (КодУС)*, за підписом свого голови, проф. *З. Кузель*, 1-го секретаря *Т. Волошина* та інших, повідомляє, що вона перенесла свій осідок до Франції. Вона прохає збіркою листи й зібрані гроші надсилати на адресу:

Prof. M. Zenon Kuzela, 27, rue des Bauges, Sarcelles (S. et O.), France.

По шпальтах українських газет

Сучасне українське ліжоліття починається до того, що, за браком видавничих можливостей, по газетах не раз друкуються статті й матеріали з ділянки українознавства, які заслуговують на те, щоб вони не щезли в безвість, як це звичайно буває з тим, що з'являється в газетах. Тому, щоб улегшити працю майбутнім дослідникам, "Україна" з теперішнього числа починає реструвати такі статті й матеріали. Очевидно, що, як і в інших своїх відділах, "Україна" зв'язатиме тільки на те, ЩО саме написано в статті, а не на те, ХТО й ДЕ написав її. Редакція користується, зрозуміло, лише з тих газет, що їх вона одержує.

СКОРОЧЕННЯ:

- А. — "Америка", Філадельфія.
 В. — "Вперед", українська робітничая газета, Мюнхен.
 Н. С. — "Новий Світ", Нью Йорк — Джерві Сіті.
 Н. Ш. — "Новий Шлях", Вінніпег.
 О. — "Овід", Буенос-Айрес.
 С. У. — "Сучасна Україна", орган Української Визвольної Думки, Мюнхен.
 У. В. — "Українські Вісті", Ней-Ульм.
 У. Д. — "Українська Думка", Лондон.
 У.-Ч. — "Українець-Час", Париж.
 Х. Г. — "Християнський Голос", Мюнхен.

Д-р *П. Маценко*. Чи й чому треба зберігати культурні надбання? ("Н. Ш.", 14. X. 1950).

Кінцеве слово д-ра *Лонгіна Цегельського* на банкеті дня 15 жовтня 1950 р. ("А.", 19. X. 1950).

Л. Цегельський (†). Помер генерал Станіслав граф Шентицький. ("А.", 27. XI. 1950).

Д-р *Юрій Федішський*. Як відбулося арештування д-ра К. Левинського в 1939 р. ("А.", 11, 12. XII. 1950).

І. Майстренко. Перша і остання зустріч... (з Вяйчиченком). ("В.", ч. 3, 4. I. 1951).

Степан Росоха. Різдвяні звичаї й повір'я у Карпатській Україні. ("Х. Г.", 7. I. 1951).

Анатоль Курдидик. П'ять років еміграційної преси. ("У. В.", 18. I. 51).

Нам'яті д-ра *Лонгіна Цегельського* ("У. В.", 25. I. 1951).

М. М. Дмитро Дорошенко. ("У. Д.", 29. III. 1951).

Д-р *С. Баран*. В світ за очі. (Про еміграцію українців від другої половини XIX в. Редакція). ("У. В.", 27. V. 1951; 31. V. 1951).

Редакція

Леонтій Форостівський. Як большевики руйнували Київ. ("О.", V. 1951).

Антін Мазур. Творець церковної національної музики (К. Стеценко). ("У. В.", 7. VI. 1951).

Що діється в Інституті Історії України Академії Наук УРСР. ("С. У.", 10. VI. 1951).

В. Мудрий. Українська книжка в Америці. ("Н. С.", 15. VI. 1951).

М. Заціківський. Людина чину. Славний пам'яті Івана Рудницького. ("Х. Г.", 17. VI., 24. VI. 1951).

Іван Світ. Мої останні роки на Далекому Сході. ("У. В.", 29. VII. 1951).

Осип Залеський. Дмитро Бортнянський (1751-1825). ("А.", 31. VII. 1951).

О. Степан Клепарчук. Перший український державник-Соборник. ("А.", 13. VIII. 1951).

Проф. *Дмитро Дорошенко* (†). Українська Парламентська Громада в російській Державній Думі 1906 року. (Сторінка спогадів). ("О.", Листопад - серпень, 1951 р., стор. 4-5).

Р. Грушевич. Михайло Драгоманів і українська літературна критика. ("С. У.", 30. IX. 1951).

Листопадні відозви української влади у Львові (1918). ("А.", 1. XI. 1951).

О. Мик. Соцуляк. І Гімлер почув від Нього правду. (Жмут спогадів у 7-ї роковини смерті св. пам. Митрополита Андрея). ("У.-Ч.", 9. XII. 1951). (За "Українськими Вістями", Едмонтон).

О. Ір. Назарка, ЧСВВ. Велика втрата Чину св. Василя Великого. Вх. п. о. Йосафат Скрутень, ЧСВВ. ("А.", 18. XII. 1951).

Нам'яті героїв. В 19-у річницю страчення сл. л. Василя Біласа і Дмитра Данилишина. (Інтерв'ю з оборонцем, лав. д-ром О. Марітчаком). ("А.", 20. XII. 1951).

НАШІ ВІДГУКИ

▲ Цього року минає 110-річчя з дня народження *Михайла Драгоманова*. Як і завжди, коли справа торкається цього відомого українського вченого, ідеолога й публіциста, голоси поділилися: одні славлять небіжчика, інші осуджують його діяльність, що, між іншим, свідчить про те, як питання Драгоманова залишається й далі актуальним.

Тим більше варта уваги спокійна стаття у філадельфійській "Америці" (2. XI. 1951): "М. Драгоманів в католицькій оцінці". Автор статті вважає, що авторитетові Драгоманова багато пошкодили його епігони, так звані, "драгоманівці", що "довели до безглуздя його ідей". Далі читаємо з приємністю рядки, які роблять честь українському католицькому органі, що намагається стати на справді католицькому становищі, широкому й універсальному. В умовах, коли в українській еміграційній пресі панує здебільшого обмеженість і вузькість, чи то партійна, чи то "парафіяльна", чи то "східно — західна", таке становище "Америку" заслуговує на відзначення.

Отже, автор слушно твердить, що з католицького погляду можна осуджувати поодинокі твори загального письменника, але не можна засудити цілу наукову й літературну діяльність М. Драгоманова.

Річ ясна, не будши генієм (геній від великого таланта відрізняється якраз тим, що він не йде за гаслами свого часу, а прозорливо, крізь віки, дивиться вперед), Драгоманов був лише сином свого віку, віку позитивізму й сліпої віри в технічну науку, що, мовляв, ве потребує віри. Ледве чи міг М. Драгоманов передбачити, що десь за 50 років по його смерті відомий англійський есеїст Тойнбі твердитиме, що порятунок чотирьох або п'ятих великих цивілізацій на земній кулі полягає в релігії.

А коли до цього додати, що він впріє у московській православної віри, діяв у місті Кальвіна, в Женеві, й помер у Болгарії, де православна Церква грала таку велику політичну роль, коли до цього додати, що світогляд Драгоманова склався під впливом антиклерикального XVIII віку, стає ясно, чому небіжчик так ніколи й не зрозумів католицької Церкви. Певно, що Драгоманов був би здивований, як побачив би, наприклад, у Франції 1951

року людей високої науки і водночас віруючих католиків; ці ж бо люди були свідками двох страхотливих воєн і збагнули, що технічний поступ зовсім не впливає на дух народу, коли він є безвірницький...

Що Драгоманов був федераліст, "бо, співпрацюючи тісно з московськими революціонерами, вірив їм так, як — хай це во гріх не буде — ще й дехто дотепер москалям вірить (не виключаючи й М. Грушевського, з його першим Універсалом Центральної Ради)", — зауважує філадельфійська "Америка".

Разом з тим, газета підкреслює, що Драгоманов був у "дечому і християнсько-моральною людиною". Й кінчає свою статтю рядками, що їх варт пам'ятати всім тим, хто, не знаючи творів Драгоманова, легковажно ганить цілу його діяльність. "Скреслювати його й повністю осуджувати не можна, бо він дав базу розрості майбутній українській науці... і до сьогодні всевітня наука його ім'я згадує з пошаною"...

Свою статтю про Драгоманова філадельфійська "Америка", в певній мірі, безперечно, прислужилася історичній правді, але, щоб ця правда була ще повнішою, вважаємо за потрібне додати кілька слів від себе.

Драгоманов зовсім не саіно вірив московським революціонерам, як це видно з його знаменитої праці "Историческая Польша и Велико-русская демократия" (1882 р.), де він затаврував "якобінський", як пише Драгоманов, або "єдинонеділимський", як кажуть тепер, характер діяльності тих революціонерів.

Щодо М. Грушевського, то, дійсно, він був аж до IV Універсалу "федералістом", і це, між іншим, він додав до тексту I Універсалу вираз: "не здійснючися від усієї Росії...". Але пізніше, вже на початку 1918 року, той самий М. Грушевський у своїй, сьогодні дуже рідкій праці, "На порозі нової України. Гадки й мрії", писав:

"Я вважаю визволення від "песього обов'язку" супроти Москвитини незвичайно важним і цінним... Я скажу різко, але справжніми словами: це духовне холопство, холоуство раба, якого так довго били по лицю, що не тільки убили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й хо-

лества, його апологетом і панегіристом... Таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку й неупорну, послідовну виховану, яку українське громадянство виявляло в одних частях менше, в других більше, супроти державних і національних інтересів Росії”.

▲ В Америці, де він за останніх років професорував, маючи 76 років, 1951 р. помер *Євген Спекторський*, визначний знавець філософії права й колишній ректор Київського університету, автор рідкої й цінної для українознавства книжки: “Століття Київського університета св. Володимира”, Б'ялградь, 1935, виданіє Комітета київських професорів вь Люблян; стор. 105. (Українець зверне особливу увагу на рядки, присвячені в цій праці А. Метлинському). Читаючи цю книжку, не можна не бути враженим сторінками, де небижчик, видавчий учений і людина високої моралі, говорить про українську державну проблему, що її автор не хоче ані визнати, ані навіть знати. Читач буде ще більше вражений, коли зватиме, що Є. Спекторський, з священничого роду, був українець з походження. Цей факт свідчить про складність проблеми української самостійності, складність, що її українські політичні діячі на еміграції часто-густо просто вехтують або не розуміють.

Вже після написання цих рядків, нам дістався до рук 17-ий зшиток російського журналу в Парижі “Возрождение” (1951 р., стор. 152-157), що в ньому редактор журналу, С. Мельгунов, видрукував листи до нього згаданого *Д. І. Дорошенка*.

25-го грудня 1926 р. С. Мельгунов подав у паризькому журналі “Борьба за Россию” статтю, присвячену російсько-українським зносинам. Ця стаття, що в ній автор висловив свої добре відомі українцям погляди на українське питання, викликала листи *Д. І. Дорошенка* до С. Мельгунова, й, як твердить тепер останній (стор. 146), “свого часу *Д. І.* годився на те, щоб це листування в той чи інший спосіб було використано в друку”. Отже, сьогодні, подавши свою статтю 1926 р., С. Мельгунов друкує листи *Д. І. Дорошенка* з 1926 р. (їх точніше не датовано).

Листи ці заслуговують повного українського перекладу, але тут обмежимося лише уривками, в перекладі з російського оригіналу:

“... Не говоритиму за інших, але про себе скажу... Це глибоке неперозуміння й несправедливість змалювати мене як “ворога Росії”. Я не уявляю собі майбутности двох великих слов'янських народів, — Вашого російського й мого українського, — інакше, як у вигляді щільного братерського союзу, себто щільного політичного, військового й економічного союзу двох держав: Росії й України. Але саме — двох зовсім самостійних і рівноправних держав, а не гегемонії Великобританії над Україною з московськими “вєводами” в Києві... Комбінацію України з Польщею проти Росії я вважаю за глибоко помилкову, з історичного погляду неприродну і згубну пасамперед для України. Та й узагалі я дивлюся так, що коли Україна матиме за собою союзу з нею і дружню її Росію, то цілий світ не буде страшний для неї, якщо ж вона матиме в Росії ворога, то й цілий світ її не допоможе. З другого боку, без нашого хліба й вугілля, без нашого Чорного моря, Росії також важко ієвувати. Значить, виходячи з цього (не кажучи вже про силу історичних, культурних, релігійних та інших зв'язків), Україна й Росія неминуче мусять жити у взаємному союзі — міцному й неперушному раз завжди...”

Далі *Д. І. Дорошенко* підкреслює, як гетьман Скоропадський дав на Україні “широкій і гостинній притулок” багатьом сотням тисяч великоруських емігрантів, що формували спеціальну великоруську “Армію особаго призначенія” для звільнення Москви від більшовиків, і що “своїм актом 14 листопада про федерацію з Росією гетьман Скоропадський приніс себе в жертву ідеї порятунку Росії від більшовицької влади, — цей приклад свідчить про те, які є, мовляв, несправедливі закиди на адресу українських державників щодо “ворожости до Росії”... Треба було сприяти впадкові Української Держави з Гетьманом і підготувати прихід Винниченка й Петлюри, щоб дочекатися нерозумних вибриків, що обмежилися сміховинним перемальовуванням вісівок і що зовсім не мали характеру переслідування мови (російської). — Редакція “України”... Вада заувага, що її ви, може, винуди побіжно, мене глибоко зачепила в моєму болотозому місці: ні в чому я менше не винний, як у... ворожості до росіян і до Росії... Смільки мені відомо, ніхто з українських діячів (за винятком хіба п. Донцова, що його писання можна підвести під поняття не “ненависти”, — це надто сильний вираз, — але неприязного ставлення до російської народ-

ности, культури, літератури і т. ін.), жодний український друкований орган, жодна партія чи політичне угруповання ніякої ненависти ані до Росії, ані до росіяни не проповідуєть, бо такого почуття не мають...

Я також не вірю, щоб "український народ ненавидів Росію", як свого часу (та й тепер) "польський народ" теж не мав ненависти до Росії. Але за народ, звичайно, говорять обічені класи. Вони то й творять і прищеплюють почуття, що в значній мірі передаються й народами. Однак, я гадаю, що гасло "з ким завгодно — лише не з Росією", не може зважити поважного відгуку в українському народі через свою, так би мовити, неприродність, бо практично проти Росії можна було б іти лише з Польщею, або з Румунією. А я вже писав до Вас, що така комбінація з історичного погляду є засуджена на невдачу для її учасників...

Замість того, щоб розвивати молоді державу на основах здорового територіального патріотизму (Україна — батьківщина для всіх, незалежно від того, чи хто розмовляє російською мовою, українською, польською, жидівською), Ц. Рада плекала екстериторіальний націоналізм та інтернаціональний соціалізм. Шершим вона підняла проти себе неукраїнські кола населення, а щодо другого, вона все одно не могла змагатися з більшовиками. Це й загубило її...

І тепер ми (добрі люди, що прагнуть до відбудовання Гетьманської Української Держави), мислимо собі майбутню самостійну Україну, як незалежну, окрему державу (форми її урядування — це наша внутрішня справа!), що добровільно, на підставі свідомости близьких споріднених, культурних, релігійних, економічних і всяких інших зв'язків, укладе цілкий економічний та мілітарний союз з братерською Великою Росією (що її ми любимо, а ні в якому разі не ненавидимо), — в якій формі, це справа майбутнього й справа взаємної зручності... Б наших гімназіях вивчатимуть Пушкіна й Тургенєва також, як у Ваших — Шевченка й Франка. І це взаємне звичання наших і Ваших великих поетів сприятиме зміцненню почуттів взаємної любови. Звичайно, конечною умовою для того, щоб ці почуття переважали в наших майбутніх стосунках, треба, щоб ми були у себе в Києві такі самі господарі, як Ви у себе в Москві. Правда бо любов і приязнь можуть існувати тільки поміж рівними...

Ми свідомо подали широкі уривки з листів Д. І. Дорошенка (повторюємо, вони заслуговують на те, щоб їх повністю перекласти й піддати широкому обговоренню), бо вони яскраво свідчать, куди більше, ніж рядки Є. Спекторського (бо, очевидно, не можна ривити становища Д. І. Дорошенка в українському громадському житті зі становищем Є. Спекторського, що в цьому житті не брав жодної участі), про складність проблеми української незалежності.

Ні в якому разі, звичайно, ми не можемо навіть припустити, що ці листи спричинив "лесий обов'язок", згаданий М. Грушевським у "На порозі нової України", — вони назагал написані з почуттям власної гідності й витримані в дусі християнської моралі, що, як відомо, вимагає любити не тільки ближніх, а також і своїх ворогів.

Цікаве тут інше: навіть такий свідомий державник, як Д. І. Дорошенко, що, свого часу, керував закордонною політикою Української Держави, після всього, що сталося, як бачимо, залишився прихильником засади "найменшого лиха" ("Коли Україна матиме за собою союзну з нею і дружну її Росію, то їй не страшний цілий світ...") І якщо цю засаду не поділяють державники з Західньої України, то серед наддніпрянців вона має досить прихильників.

Отже, українським політикам на еміграції не можна на це явище заплювати очі, або просто собі від нього нерозважно відмахнутися. Щоб це становище в майбутньому змінилося, потрібна терпелива, наполеглива й обережна праця на дальню мету. Бо, як досі показала тридцятилітня еміграційна "практика", легковажне чіпляння різних наліпків на зразок: "малорос", "запроданець", "зрадник" тощо, — лише остаточно відштовхувало різних "блудних синів" від українства і поможувало лави російського табору.

▲ Вітаємо появу нової місячної газети в Нью-Йорку (P. O. 1169 Church Street, Sta. New-York 7) *Карпатська Зоря*, що її перші два числа роблять добре враження. Ця газета буде корисна для всіх тих, хто цікавиться життям найдавшої на захід висуненої української землі. Нова газета, що відновила назву славетної "Галицької Зорі" 1848 р., друкується українськими й латиськими черенками; вона подає багато фактичного матеріалу про Карпатську Україну, що її сини, як відомо, становлять таку велику кількість американців українського походження.

▲ Від 1917 р. аж до 1931 р. за диктатора, можна сказати, історичної науки в СРСР був Михайло Покровський († 1932), старий більшовик, видатний знавець марксизму, але водночас за своєю ерудицією, не абиякий учений; колишній учень Московського університету за часів його розвитку, вихованець семінару О. Ключевського, М. Покровський працював там разом з Мілюковим і Кізоветтером. Завзятий інтернаціоналіст, а не російський шовініст, Покровський чи то в численних монографіях, чи то в підручниках, чи то в статтях постійно таврував імперіалізм царської Росії супроти, так званих, "іноземців".

Коли ж, в 30-х роках, московські можновладці почали явно перевертатися в наступників Івана Калита, Петра Першого й Катерини II, Покровського й цілу його школу оголосили "ворогами народу". На численних "наукових" конгресах писання Покровського було проголошено "іскривленими" та "брехливими", особливо в тій частині, де він відважувався таврувати українську, грузинську й, взагалі, "іноземницьку" політику царів. Замість цієї заслуженої "всені", задля означення приєднання України й Грузії та інших "іноземців" до Росії, була пущена в обіг нова формула про "найменше лихо" для України, Грузії від їх включення до царських володінь. Польська чи турецька небезпека для України була, мовляв, більшим лихом для неї, ніж царське панування...

Але тепер, коли русифікація СРСР стала докonalним фактом, і коли російський народ проголошено великодушним добродійником усіх народів Радянського Союзу, формула про "найменше лихо" вже також почала складатися на "сретичув", і ось, в історичному журналі Академії Наук СРСР "Вопросы истории" (1951, № 4, стор. 44-48) з'явився "Лист до редакції", де автор вимагає відкинути формулу "найменше лихо", бо, мовляв, Україна лише "виграла" від акту 1654 р., бо, наприклад, "Великий український поет Шевченко виріс і дозрів у колі передових російських людей" (стор. 46).

Автором цього "Листа до редакції" є М. Нечкіна, що написала цінну працю про декабристів, монографію про Кутузова і брала участь у складанні підручників, присвячених "історії СРСР". Проте, прізвисько автора не грає в цьому питанні великої ролі. Автором "Листа до редакції" міг бути й інший історик, бо, як писав мудрий Монтень, "дея рабів — це брехати, а дея вільних людей — твердити правду". Тому,

властиво, наївні, як не сказати більше, є напади деяких старих українських емігрантів на нових за те, що вони, мовляв, писали в СРСР такі речі, що їх український державник не може читати без відразу... Так нібито в країні "пролетарської диктатури" можна писати інші речі!.. Адже всім нам відомо, що страшиливий "аракчевський режим" пауце там і в науці, до чого привселюдно признався й сам Сталін у своєму виступі "Марксизм і питання мовознавства".

Варт уваги інше: зміст цього листа, як видно, припав до серця й російським емігрантам, бо Н. К-г (криптонім колишнього заслуженого харківського педагога) поспішив у паризькій газеті "Русские Новости" (1951, № 325, стор. 3) ухвалити лист М. Нечкіної, бо "формула "найменше лихо" історично неввірна (!) і в тепер вже невиправдана помилка"...

Цю зворушливу єдність у думках історика, що живе й діє в СРСР, і російського емігранта, що вже тридцять років покинув не з власної волі Росію, варт з притиском відмітити.

Позбувшись правдивого марксизму, заклинаючи революційний інтернаціоналізм і повернувши на шлях великодержавницької політики старої Росії царя Петра I й цариці Катерини II, більшовики знайшли прихильників навіть у своїх колишніх заплечних ворогів, — так званої, білої еміграції.

▲ Той, хто читає уважно польську пресу очима історика, не може не звернути уваги на факт існування в польській еміграції ряду людей, що прагнуть розглядати безсторонньо й навіть з певною прихильністю українську справу. Виступи Юзефа Лободовського, Юзефа Чапського, Річарда Враги..., щоб не називати інших, є симптоматичні. Так, ми знаємо, що українська діяльність у Польщі 1919-1939 рр. не була рожева, що речники новітніх виступів є лише емігранти, але щось ніде ми не бачимо таких російських Лободовських, Чапських, Враг.

А коли знайшовся в російській еміграції недавно згаслий журналіст Федотов, що лише спробував підійти трохи безсторонніше до української справи, в російській емігрантській пресі зчинився страшенний галас: виступ Федотова трактувався майже "юдиним" виступом...

І після цього, російські емігрантські провідники без різниці політичних відтінків твердять про упертість і засліпленість українських "сенаристів"!..

▲ Ще в 1948 році, в ч. 1 журналу "Сучасник", стор. 14-17 (місце друку не зазначено), були видруквані думки "З щоденника" Є. М. Не можемо не відгукнутися на них, бо нас вразив, як і їх зміст, так і претенсійний авторів тон якоїсь пітії або, в кращому разі, непомилкового судді.

Чому, властиво, автор так нападає на "куркулізм", що в ньому він добачає майже головну прикмету української історії та українського народу "за останні занепадницькі століття", тобто принаймні від XVIII віку. Чи вже дійсно такий "матеріалізм" — синопнім у автора "куркулівства" — штовхнув мазепянців на їх чин? Чи вони також "куркулі"? А романтичний патос Кирило-Методіївців?

"Купча кріпость" у нотаря, що її автор так ганить, з'явилася зовсім не "на переломі XIX-XX століть", вона існувала, лише в іншій формі, від самого початку Хмельниччини й навіть раніше. Можна поділяти чи не поділяти гону українського народу до увласнення землі, але це аж ніяк не є якоюсь особливую прикметою українців. У всіх народів і за всіх часів "купча кріпость" багато важила в житті. Все-світня історія довна революцій і повстань в ім'я цієї ненависної авторів "Щоденника" купчої кріпости. Чи так буде в майбутньому; цього не знаємо, але пощо перекручувати історію?

Також беззастережно твердить Є. М., що "автокефалізм у нас не вдався...", в нім не знайшлося копійчаної свічечки справжньої віри..., справжньої духовної напруги... В ризах і мітрах, з трикір'ями й дикірями... Але в осередку того всього стоїть підсвіломо настрашений власним блюзнірством Іван Іванович Бяко, чехівський півінтелігент, малоросійський куркуль і — що найжахливіше! — нерідко натуральний атеїст..."

Якщо ми добре зрозуміли автора, він вважає українську інтелігенцію назагал за атеїстичну.

Мусимо зазначити шановному автору, що український інтелігент все ж менший атеїст, ніж, наприклад, румунський чи сербський (беремо лише "православних"). Нехай Є. М. відвідав би Румунію чи Сербію до 1939 р. (деве чи тепер справа ця змінилася), і він певно знайшов би там куди більше атеїстів, ніж в Україні.

Щодо Української Автокефальної Православної Церкви взагалі, то хто б на неї як не здивлявся, постанови її є, безсумнівно, історичною подією. Розрив з Московською православною Цер-

квою після кількадесятилітнього адміністративного й духового підлягання їй був, безперечно, кроком наперед на шляху національного незалежнення. Не треба забувати, що УАПЦ постала в умовах власної держави, а не була створена для еміграції. Так само за провадження української мови як мови богослужбової (хоч можна мати багато застережень до перекладу) є справою не абиякої ваги.

А щодо різного роду й усіляких відтінків Іванів Івановичів Енків, то хіба вона є тільки в УАПЦ? Є вони скрізь і повсюди: і в Церквах, і в партіях, і в наукових, і в мистецьких, і в громадських організаціях... Але візьмімо тільки Церкву! Чи тому, що один протестантський проповідник колись призвався нам, що він пішов на цю "працю", бо вона дає йому змогу "егзистувати", — ми маємо право заперечувати моральну чистоту й релігійну ідейність геть усіх протестантських проповідників?

Хіба ми не бачили греко-католицьких священників, так званих, целебів, що "розривали з Римом" і віднаходили "правдиву батьківську віру" після того, як... заплутувалися у своїх далеко "нецелебних" зв'язках з представниками Євниного роду? Чи цього досить, щоб твердити, що українські католицькі священники взагалі не надаються до celibату?

Ми знаємо також, що деякі єпископи УАПЦ намагалися повернутися до "апостольських" часів і узаконити... подружжя єпископство, бо, мовляв, Святе Письмо в одному місці каже, що треба єпископові бути "однієї жінки чоловіком". Чи цього вистачає, щоб усіх українських православних єпископів вважати женолюбями чи просто бабіями?

Як же незмірно вище від Є. М. стоїть неписьменний український "дилько" або "куркуль" за автором, що, бачачи людську недосконалість свого священника, не каже беззастережно: "Піп у нас не вдався", а з глибокою філософією твердить: "Роби те, що піп каже, а не роби того, що він робить", або: "Попів судьмо, а з попами будьмо".

Після "матеріалізму" та "атеїзму", автор знаходить нове нещастя в історії України. Це, не більше й не менше, як поява народною мовою "Енеїди" *Котляревського*, що є "в певнім аспекті... бунт проти власної історії в стилі "хоч гірше, та інше". Хіба ж це "гірше", що цей "бунт" відкинув назавжди мерлятинну "Києво-Могилянського патетизму", а натомість підні-

на рівень стилістичної незалежності живу мову українського народу?

Чому властиво автор уважає за "нашого" не тільки Гоголя, але й *Олексія Толстого*, російського письменника (1817-1875). — Чи через його вірші, присвячені "Малоросії"? Навіть теперішню українську дійсність, як він її розуміє ("Іван Іванович Енко, малоросійський куркуль"), автор розглядає крізь окуляри "Чехова". Чи Чехов теж "наш"?

Ніхто, звичайно, не може нікому заборонити провадити щоденник і записувати туди різні "чулацькі думки". Але можна й треба вимагати більше відповідальності від авторів, а особливо від тих, від кого залежить, щоб такі думки не пішли в світ баламутичи недосвідчених людей, що ставляться до кожного друкованого слова, як до "Святого Письма".

▲ «*Jutro Polski*», орган Миколайчика в Лондоні, вмістив 26 серпня 1951 р. теплу передову статтю *Станіслава Котта* "Пастир народу", присвячену згаслому Краківському кардиналові *Адамові Сандзі*. Проф. Кот, світової слави вчений історик, є людина "ліва", прихильник Миколайчика, що разом з останнім повернув був до Польщі 1945 року і що до розриву селянської партії з проросійським урядом у Варшаві був за польського посла в Римі. Але "ліві" переконання не перешкоджають проф. Котові віддати пошану достойному польському вряхові. Щорівняння з українськими "лівими" колами надто разуче, щоб про це тут багато розводитися.

▲ Українська преса слухно скаржиться на те, що сталінська пропаганда фальшує історію України. Але варт було б тій пресі, що слухно хоче боронити історичну правду, засягати в цих справах поради в знавців. Тоді, певно, не побачили б ми в газеті "Сучасна Україна" (2. IX. 1951) твердження, що "Договір 1654 р. було підписано в Переяславі, а остаточно його складено того ж року в Москві...". Як відомо, в *Переяславі* не було підписано жодного договору...

В цьому самому числі знаходимо виписки з «*Gazette de France*» 1654 р., що їх подав 1925 р. в альманасі "Дніпро" І. Борщак в українському перекладі. Але виписки зачитовано за такою метою, що вони ледве чи зроблять якесь враження на тамтужу людську чужинця, що звик шукати поважних джерел. А нетямущі люди ледве чи цікаві для української пропаганди, що її провадить "Сучасна Україна".

▲ Польський публіцист *В. Збішевський*, колишній співробітник «*Bunt Mioduch*», тепер співробітник польських радіопересилань у паризькому радіо, присвятив у червневому зошиті паризького польського журналу «*Kultura*», (стор. 89-93) теплу й цікаву статтю недавно померлому польському журналістові Аuerбахові, що підписувався *Стефан Обак*. *В. Збішевський* згадує колишню блискучу кар'єру *Обака*, пресового аташе в польській амбасаді в Парижі, дописувача «*Kurier Warszawskiego*», й останні, нужденні дні його життя, коли він мусів підробляти у паризькому радіо.

Померлий *Обак* мав колись причетність і до України: з його прізвиськом є зв'язаний інцидент 1917 року у взаєминах Центральної Ради й Тимчасового Уряду, про що вважаємо не зайвим тут пригадати.

В кінці липня 1917 р. (27-28) до *В. Винниченка*, що перебував тоді в Петербурзі як делегат Центральної Ради, прийшов "кореспондент великої французької бульварної газети «*L'Intransigeant*». Я з ним розмовляв, як і з усіма іншими, нічого не підозрюючи. А треба зауважити, що Антанта дивилась і тоді без усякої прихильності на український рух, уважаючи його "німецьким витвором" і шкідливим для справи війни. Особливо ж і тоді гаячу ворожість виявляла Франція, представники якої тоді в Петрограді називали нас "якимись скаженими (*fous*)". І от, на мое диво, кореспондент цієї газети вклав огні в уста те, чого я ніяк не міг сказати, а саме, ніби в Центральній Раді є значна група германофілів, чи навіть, ніби більша частина Центральної Ради є "германофілська"... (*В. Винниченко*, "Відродження нації", I, Київ-Відень, 1920, стор. 320-321).

Точку редакцію тексту *Винниченкового* інтерв'ю, що він дав *С. Обак*ові (бо це якраз він був кореспондентом газети «*L'Intransigeant*»), не можна сьогодні знати. Мілюков запевняє, що (російський) "уряд перехопив і опублікував інтерв'ю *Винниченка*, надіслане до закордонної преси". В цьому інтерв'ю, в імені "30 мільйонів українців і трьох мільйонів солдатів", Голова Ради вимагав від союзників Росії "гарантії права українців на державну автономію". Він натіяв при цьому, що в разі зголоєсти Росії, в Україні може перемогти "австро-німецька орієнтація". (Історія второй русской революции". Софія, 1921, I, вил. 2., стор. 89).

Отже, російський уряд негайно інтенсивно в у Парижі: машина військової цензури була пушена в хід, і 29 серпня 1917 р. в паризькій газеті «L'Intransigeant» на першій сторінці під заголовком «Україна й Росія» можна було прочитати таке: «Телеграма нашого дописувача в Петрограді, — інтерв'ю українського лідера Винниченка, — досі до нас не дійшла, але в італійській пресі зваходимо відгук галасу, що його викликала ця депеша в Росії». Ця італійська газета називалася «Giornale d'Italia» і в ній дійсно 27 серпня з'явилася телеграма, безперечно від *Обака*, що, згідно з нею, Винниченко мав нібито ствердити: «Антанта робить велику помилку, не підтримуючи змагань України. Спротив бо російського уряду українському рухові викликає в краю симпатії до Центральних Держав, що в них починають добачати майбутніх союзників у справі утворення самостійної Української держави»...

Відгук цього інтерв'ю, що його французькі читачі так і не побачили, рознеслися по цілій французькій пресі, що з обуренням накинувалася на Центральну Раду. Перед у цій кампанії провадила газета «Матен», що найбільше обурювалася українізацією армії, яка «є тільки наслідок німецької пропаганди й має за мету ослаблення безздатности армії нашої союзниці — Росії» (4. УІІІ. 1917). Навіть поважний радикальний орган «Рапель» змістив 5. ІХ. 1917 р. голосну статтю проти Центральної Ради, що зрештою була лише перелицюванням статей російської газети «Новое Время», навіть з такою нісенітницею, що, мовляв, Д. Дорошенко, генерал-губернатор окупованої Галичини, є член Союзу Визволення України... (нім. як відомо, був Володимир Дорошенко)...

На такі історичні ремінісценції на вела нас стаття В. Збишевського, присвячена померлому польському журналістові.

▲ Україністи не можуть не згадати, що цього року минає 300 літ з часу появи останнього, третього, тома славновісної «Історії Франції» з-під пера *Франсуа де Мезрей (de Mézeray)*, неодмінного секретаря Французької Академії. Цей славновісний «Французький Карамзін» своїми рядками про *Анну Ярославну* мав великий вплив на наступних дослідників постаті князівської князівни, — французької королеви. Ось що, між іншим, писав *Франсуа де Мезрей* у першому томі своєї «Історії Франції» (вид. 1643 р. стор. 39): «Дійшла ході до короля Анрі чут-

ки про чудові прикмети князівни, гідної володіти серцем великого монарха. Це була Анна, дочка *Георгія*, короля Русі... Цього французькому історикові ХVІІ в. ми завдячуємо «портрет» *Анни Ярославни* (репродукований вперше в львівському журналі «Стара Україна», 1925 р.), що колись знаходився на фресках монастиря св. *Викента*, що його заснувала Анна в Санлісі, коло Парижу. Франсуа де Мезрей також склав легенду до «портрета» *Анни Ярославни*: «Анна, завдяки прихильному до неї Небу, дала Франції князів. Але лихо, що до нього причинився її другий чоловік, змусило Анну від'їхати й померти там, де вона народилася». (В дійсності, Анна ніколи не поверталася до Києва й померла у Франції).

▲ 16 жовтня 1951 р. помер у Західній Німеччині, маючи 83 роки, *о. Леонід Лужницький*, почесний крижанин Митрополічної Калікули у Львові, катехит, професор Української богословської академії у Львові, один з краєвих представників того галицького священства, що відіграло таку велику роллю в українському громадянському житті. На жаль, ця ролля й досі ще не висвітлена в повній мірі, тому про неї дуже мало знають, так звані, наддніпрянські кола.

Синові покійного, українському науковцеві й публіцистові, *Григорові Лужницькому*, що тепер є одним з редакторів газети «Америка», у Філадельфії, «Україна» висловлює своє глибоке співчуття.

▲ Український відділ «Бібліотеки сучасної міжнародної документації», що належить до Паризького університету (див. «Україна», ч. 4., стор. 290), є досить показний, як видно хоч би з окремих його підвідділів: колішні комбатанти, чужинська опінія, громадська думка, пропаганда, організації, релігійне життя... Бібліотека збирає, головне, друки, й під цим оглядом, вона є цінний науковий заклад, бо має, наприклад, такі рідкі видання, як часописи половених українців у *Вецлярі* (1917-1918), «Державний Вістник» 1918 р. тощо. Тому ще раз закликаємо українські видавництва надсилати свої видання на адресу бібліотеки: *B. D. I. C., 5, rue Auguste-Vacquerie, Paris (XVIe)*.

Майбутній історик їм буде лише вдячний. Завідує українським відділом невтомна й завзята пані *Дюневіль де Грамон*, що є не абиякий знавець сучасного українського політичного життя.

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

Лев Окіншевич. Значне Військове Товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. ("Записки Наукового Товариства імені Шевченка". Том 157. Мюнхен, 1948. Стор. 230).

Автор цієї монографії належав до групи українських наукових дослідників, що, під проводом покійного академіка Н. Василенка (Див. "Україна", ч. 5, стор. 339-340), так успішно працювали над історією українського права в "Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права" при ВУАН у Києві, та дали цій, молодій ще тоді, науці низку видатних монографій, опертих здебільшого на невидані документи. У цій групі одне з перших місць займав шановний автор, як з погляду наукової продукції, так і з погляду історично-правних інститутів, що їх він дослідив у своїх працях. Найвидатнішими з цих праць були дві монографії, присвячені центральному установам Української Держави XVII-XVIII стол., під назвою: "Генеральна Рада" і "Рада Старшини" (надруковані в VI і VIII тт. "Праць" згаданої вище Комісії ВУАН). Працюючи в архівах Києва, Чернігова, Полтави, Харкова та Москви, автор, як він пояснює в передмові до своєї нової монографії, зацікавився інститутом знатного військового товариства, зібрав велику кількість матеріалу та на його підставі виготовив в рр. 1932-1933 свою третю монографію про Значне Військове Товариство. Не з вини автора, ця важлива праця не побачила тоді світу, та аж 1949 р. вийшла у світ в "Записках НТШ".

Монографія "Значне Військове Товариство" зв'язана з попередніми двома монографіями автора, вона їх продовжує і в багатьох точках доповнює, адже ж автор у ній поставив і вирішив засадничі питання про суспільно-державну структуру Української Держави XVII-XVIII стол., що її верховні представницькі органи були предметом досліду попередніх монографій.

Автор зібрав та науково опрацював величезну кількість незнаних до того архівних документів, що стосуються до історії державного й соціального устрою Української Держави. З багатьох з них він навів довші витати та з "Додатку" до монографії надав повний текст найцікавіших з них. Вже

з цього погляду монографія Л. Окіншевича має високу наукову цінність, послужить бо вона багатьом дослідникам історії та історії права доби Гетьманщини, надто за сучасних тяжких умов, коли архіви їм неприємні.

У цій своїй праці автор мусів побороти багато труднощів, що залежали почасти від предмету досліду, почасти від самого документального матеріалу. Щодо першого, то авторові довелося досліджувати значне військово-товариство не в його остаточній, стабільній формі, а, навпаки, в часі мінливого процесу народження та розвитку, спочатку природного, потім скривленого й перериваного чужими впливами, які й привели нарешті до неприродного завершення. До того ще, як установив автор, процес зародження й розвитку значного військового товариства відбувався за неоднакових умов у різних частинах Гетьманщини: на півночі (Стародубщина, Чернігівщина) серед інших умов і раніше, ніж на півдні (Полтавщина). Що торкається документального матеріалу, то тут труднощів завдали авторові історичні документи, оті численні й різноманітні щодо часу, предмету, авторів та обставин універсали, ордери, накази та інші назви офіційні акти гетьманські, Генеральної канцелярії, Малоросійських колегій, полкових канцелярій та московських "правителів" України, з одного боку, та прохання, скарги, зізнання, "сказки" і т. п., членів значного військового товариства, з другого боку. Неусталеність термінології значно обтяжила працю автора, якому, будь-що-будь, на підставі вживаних в актах термінів, треба було характеризувати державноправний інститут значного військового товариства, його особовий склад, права й обов'язки членів. Ця неусталеність термінології залежала не тільки від браку канцелярської практики в молодій Українській Державі, але й від того, що термінологія відбивала на собі мінливість явищ, що складали зміст термінів; адже ж, акти стосуються до початкової доби народження інституту значного військового товариства та наступної диференціації його особового складу. Цікавне, коли цей процес закінчився, в актах з'явилися вже цілком усталені терміни, що ними було означено дві основні групи: верх-

ню — бунчукових товаришів, нижню — значкових товаришів. Л. Окіншевич виявив ще й третю, середню групу, що для неї залишився найравіший і досить неусталений термін — військових товаришів.

Але наведені вище терміни стосувались до означення лише одної, дуже важливої, риси інституту, а саме — військової служби членів значного товариства та їх місця й ваги в козацькому війську, проте ці терміни мало давали матеріалу для характеристики членів товариства з погляду його соціального становища й ваги в суспільстві. На підставі їх тяжко було вирішити головне питання, чи значне військово товариство в процесі свого розвитку здобуло всі характеристичні стани ризи, які дозволяли б визнати його за верхній стан суспільства в державі?

Це питання автор вирішив позитивно. Переконавши аргументи добув він, головним чином, шляхом студії соціально-правних відносин у північній частині Гетьманщини — Стародубщини та північній Червогірщині. До постанови Української Держави тут не було козацтва. В протилежність південним частинам Гетьманщини, з їх латифундіями, що належали кільком польським магнатам, та нечисленним населенням, на півночі було численне населення та багато дрібних шляхтичів, земельних власників, що вже в Литовсько-Руській Державі пережили феодалний період та перейшли до наступної доби, — станової держави. З часу організації Української Держави, дрібна шляхта цих північних країн прийняла службу в козацькому війську; пізніше їх приклад наслідували й шляхтичі з сусідніх білоруських земель, що емігрували до Гетьманщини. Для цієї дрібної шляхти служба у війську на старих засадах служби з землі була традиційно знайомою й не тягла за собою ґрунтовних змін в її правах і побуту. Ця шляхта збільшила ряди значного військового товариства і, разом з тим, — і це найважливіше, — привнесла з собою питомі їй шляхетські звички, погляди та промінення зверхнього суспільного стану, ввесь той специфічно шляхетсько-становий світогляд, що його бракувало, за незначними винятками, отим усім “старовинним”, “заслужоним”, “знатним” чи “значним” товаришам, але з діда-прадіда — рядовим козакам, що походили з інших країв Гетьманщини. Без цього станового наставлення, що утворювало й постійно підсилювало жабу здобувати права й привілеї зверхнього стану суспільства, навряд чи ут-

ворився б в Українській Державі за відносно короткий час зверхній упривілеюваний стан суспільства, як то в дійсності сталося. Сторонні впливи, що проникали з сусідніх станових держав, без сумніву, також відіграли свою ролю в процесі переходу Української Держави з пофевдального періоду до періоду станової держави. Все це автор переконливо довів, застосовуючи порівняльний метод історичного дослідження та основні принципи періодизації історичного процесу суспільнодержавного розвитку людства.

Служба державі з землі, що затрималася в Українській Державі, в той час, як сусідні держави — Польща та Московщина — вже перейшли в добу станової держави, гальмувала остаточне завершення переходу Гетьманщини до повного станового устрою. Без сумніву, цей процес досяг би свого завершення спонтанно і в швидкій формі. Але ця перешкода стала політичними подіями, агресія Росії, що, в супереч договору 1654 р., скасувала автономію України, перетворила її в колонію та зверхньому стану українському надала права російського дворянства й дворянську уніформу. Л. Окіншевич лише побіжно торкнувся цих кінцевих розпоряджень московської влади, зате детально дослідив усі попередні заходи її та впливи, що впродовж 60-ти літ ступенно викривляли природне завершення процесу організації зверхнього упривілеюваного стану Української Держави. При цьому, всупереч opinі російських та деяких українських дослідників, що, нібито упривілеюваний стан в Українській Державі з'явився лише з моменту надання року 1785-го прав російського дворянства українській старшині та частині значного військового товариства, автор, навпаки, довів, що цей стан вже існував раніше в Україні-Гетьманщині.

Такі є, мені здається, провідні думки, що їх автор висловив та ґрунтовно довів у своїй монографії. Велика його заслуга в тому, що він *перший* поставив проблему про становий характер Української Держави XVII-XVIII стол. та позитивно її вирішив.

Можливо, що на деякі риси значного військового товариства Л. Окіншевич звернув меншу увагу, або недостатньо їх підкреслив, як то часто трапляється в авторів, що перші опрацюють проблеми, яких до того ніхто не торкався. Але все, що треба доповнити й підкреслити, те, річ ясна, зробить автор у дальших своїх працях.

З обов'язку рецензента, дозволю со-

бі звернути увагу на деякі подробиці в праці Л. Окінішевича.

Проблему про утворення зверхнього упривілейованого стану в Гетьманщині автор зв'язав з інститутом значного військового товариства, на ньому зосередивши всю свою увагу, і тільки побіжно згадуючи про військову старшину. Внаслідок цього, в читача може створитися погляд, що зверхній упривілейований стан складався лише з членів значного військового товариства. Такий погляд був би хибний, бо в складі зверхнього стану впливове місце займала й козацька старшина рангова: генеральна, полкова і, в деякій мірі, сотенна (не вся).

Стараючись точніше означити характер інституту значного військового товариства та його місце й ролу в козацькому війську і в суспільстві, автор вживав в різних розділах своєї монографії різних, іноді й протилежного значення, термінів, наприклад: "неслужбові елементи старшини" (стор. 21), "службове шляхетство" (стор. 109), "неслужиле шляхетство" (стор. 120), "значкове товариство — безпосадні поміщики" (стор. 126), "державна зорганізувала службу їй, як службу з маєтности, службу примусову для поміщика" (стор. 150), "знатне товариство було певним резервуаром. *), звідки черпалися кадри для української тогочасної адміністрації" (стор. 102).

З наведених термінів найбільш влучним здається мені останній. Дійсно бо, значне військове товариство служить і багато служить: виконує службу, як це докладно подав автор у розділі VII монографії, насамперед військову, виконує різноманітні військового характеру доручення під час походу, заступає посади військової старшини рангової, бере участь у службах: судовій, адміністративній, дипломатичній, фінансовій, навіть кодифікаційній (Український кодекс 1743 р.) і т. п. Українська бо Держава XVII-XVIII стол. на початку свого існування встигла організувати тільки одну галузь державну, найпотрібнішу, — військову й військову службу, що додатково обслуговувала й інші галузі державного управління: адміністрацію, суд, фінанси. Коли ж дальший розвиток державного життя поставив вимоги збільшення й удосконалення державного апарату, держава не знайшла нічого іншого, як використати для цього численне значне товариство своєрідним способом: змієть того, щоб організувати нові державні установи, центральні й місцеві,

з певним складом сталих урядовців, держава навантажила різного роду службами членів військового товариства, цей справжній резервуар зобов'язаних службою державі осіб, що, одначе, відбувши військову службу під час походу, верталися потім до своїх маєтків і не мали, за деякими винятками (почесна служба при гетьмані, наприклад), іншої служби. Їх то держава й використовувала різними способами: покладала на них виконання обов'язків козацької старшини всяких рангів, або тимчасове, згідно з потребою, виконання адміністративних, фінансових, судових та інших урядових функцій. Відбуваючи зазначені вище служби й доручення тимчасово, значні військові товариші нагадують мені, так звааних, "урядовців особливих доручень" новітніх часів, з тією, однак, різницею, що не одержували грошової винагороди з державного скарбу. Отже, з формального боку, члени військового товариства були на державній службі, але фактично всі складали службовий резерв, який держава мала в своєму розпорядженні для збільшення числа сталих кадрових урядовців та для виконання позаштатних, потрібних для держави, служб і доручень. Цікаво, що тогочасні акти так само трактують членів військового товариства; наприклад, на стор. 118 автор, цитуючи архівні акти, подає, що бунчуківі й військові товариші, виконуючи, з доручення влади, обов'язки рангової козацької старшини, не перестають бути бунчуковими чи військовими товаришами, причому акти відрізняють їх, приміром, від сотників, що були "въ настоящихъ (справжніх) сотничихъ чинахъ", а це свідчить, що офіційні акти теж кваліфікують їх, як "тимчасово виконуючих обов'язки сотників".

Автор цитує кілька раніших актів (кінець XVII стол.), які, побіч назви рангової посади, що займав член значного військового товариства, зазначають, і то на першому місці, його ранг в складі значного товариства, наприклад: "К. Мокрієвич, військовий товариш, генеральний писар" (стор. 14), "Дмитро Журман, значний товариш, обозний полку Стародубського" (стор. 21)... В цих випадках ставиться, нібито, *титул* походження названих вище генерального писаря та обозного, бо ж, наскільки це дозволяє веротка цитата з актів, можна думати, що Мокрієвич та Журман тоді були справжніми, ранговими: перший — генеральним писарем, другий — полковим обозним, а не "виконуючими

*) Підкреслення скрізь наше.

обов'язки". Від цього вже недалеко було, щоб назви групи значного військового товариства (бунчукові, військові, значкові товариші) вживалися, як *титли* упривілейованого стану Гетьманщини, в такому, наприклад, значенні, як вживання дворянського титулу тими членами козацької старшини, що за гетьмана Брюховецького одержали від царя московського дворянську гідність (наприклад, Полтавський полковник Гр. Вітязенко в судовому декреті Полтавського полкового суду з р. 1667 іменується: "дворянином е. ц. и. в. и вѣрного войска Запорозского полковником Полтавским". (Актовія книги Полтавского Городового Уряда XVII в., 1664-1671 г.г., Полтава-Черниговь, 1912. Документ № 96).

Нарешті, зазначу тут ще одну цікаву подробицю, що має певне значення для характеристики значного військового товариства, як зверхнього, упривілейованого стану. Цю подробицю подає універсал Самойловича бунчуковому товаришеві Пркопові Левенцю з сином (повний текст див. в автора на стор. 24). Посилаючись на попередню практику своїх "антедесорів", покійних гетьманів, за яких "тоє дѣлалось, же годныи и заслуженыи въ войску особы значюсть свою и порядки пристойныи маючіе, окривани были рейментарскою зверхностію и для оздобы и для повагы рейментарской хажывали въ военныхъ оказіяхъ подъ бунчукомъ рейментарскимъ...". Гетьман приймає Левенця з сином до складу бунчукового товариства, наказуючи, щоб ніхто йому "не чинилъ зневаги и пониженія и не увоичовал годной чести...". Л. Окішневич оцінив цей універсал, як перший акт, де згадується про категорію бунчукових товаришів. Але універсал заслуговує на увагу ще й з того погляду, що в ньому, серед інших вимог, що ставлялися до кандидатів на рангу бунчукового товариша (доконані вже, або й майбутні, військові заслуги, особисті або предків, більша масткова замочність тощо), згадано ще про "значюсть" та "порядки пристойніе". — Якісі, що могли творити "оздобу" та збільшувати "повагу рейментарську". Ці вимоги, безперечно, торкалися особистої шляхетности й культурности кандидатів, пристойности їх зовнішнього поведження та домашнього життя, і, при тому, у вищому ступені, порівнюючи з іншими групами військового товариства, бо ж бунчукові товариші мали творити "оздобу" й збільшувати повагу до голови держави. В суголосі з

цими високими якостями бунчукових товаришів проголошується й охорона їх "годной чести". Це все, правда, дрібниці, але цікаві й важливі, для доповнення характеристики вищої групи значного військового товариства.

Отже, як з погляду теми й зв'язаних з нею проблем, так і з погляду пляну, методи й документальности, монографія "Значне Військове Товариство" є видатним вкладом у літературу історії українського права. Для всіх наступних дослідників історії взагалі й історії права часів Гетьманщини XVII-XVIII стол. монографія проф. Л. Окішневича правитиме за підвалу, що на ній вони будуватимуть свої праці...

Андрій Яковлів

Броди. Збірник статей і нарисів. За редакцією Олега Лисака. Видання Братства кол. воєнків Першої УД УНА. Мюнхен, 1951, 8°, стор. 164. (З друкарні Апостольської Візантури в Мюнхені).

Минатимуть віки. Зникне ціла генерація другої світової війни. Історія скаже тоді своє безсторонне слово про Першу Українську Дивізію, що знала такого нищівного вдару під Бродами, й що навколо неї й сьогодні точаться ще суперечки, суперечки сучасників, значить — небезсторонні. Але треба з притиском підкреслити, що навіть супротивники формування Першої Української Дивізії, за німців у Галичині, не можуть заперечити її українського ідейного характеру. Так, Перша Українська Дивізія мала за мету боронити не інтереси Німеччини, а інтереси України. Переможені фізично, ті, що залишилися живі, не мусять хнюпити голову від сорому, а всі українці, без різниці політичних переконань, повинні з пешаною говорити про тих, хто не на словах, а власною кров'ю засвідчував свою відданість і любов до рідної батьківщини.

Річ ясна, що хтось помиляється: або прихильники, або супротивники формування Дивізії. Але що це є в порівнянні з вищою метою, задля якої була створена Дивізія? Основна різниця між вільними людьми й рабами саме й полягає в тому, що перші мають "право помилятися". "Право помилятися" є найсвятіше право, право просто коченче для всіх вільних людей. Тільки в, так званих, тоталітарних країнах існує тьма-тмenna різних назирачів, підглядачів і підслухачів та інших посліпак з НКВД або Гестапо, чийм обов'язком є такі помилки нищити в зародку.

Такі думки снуються в голові, коли читати гарно видану, оздоблену численними малюнками й мапами книжку, що її заголовок ми подали вище. Із авторів (між ними є один німець), колишні члени Першої Української Дивізії, залишили для майбутнього історика, що студіюватиме *sine ira et studio* ролю Галичини під час другої світової війни, важливе джерело (оповідання, спогади, щоденник...). Можна лише побажати, щоб таке видання не скінчилося на першому збірнику. Що більше буде таких джерел, то влучніша буде праця майбутнього історика... А сьогоднішній читач збірника "Броди" збереже його в своїй бібліотеці й вставить побіч альманаха "Золоті Ворота" (Львів, 1937), бо Перша Українська Дивізія прагнула бути гідним спадковцем славних Січових Стрільців 1917-1919 рр.

Jaroslav B. Rudny'kyj, Slavistica Canadiana, A. D. MCML, Winnipeg, Man., 1950, стор. 44. (*Slavistica*, № 9). *)

Маємо тут цікаві інформації про становище славистичних студій у Канаді. Книжка Я. Рудницького, оздоблена численними портретами, не раз стане в пригоді кожному славістові.

Ярослав В. Рудницький. Канадійські місцеві назви українського походження. Вінніпег, 1951, стор. 86. (УВАН, Серія названовства, ч. 2).

Автор зайнявся в цій книжці вельми потрібним і цікавим питанням, — питанням українських назв у різних місцевостях Канади. І, хоч славіст матиме не одне застереження щодо деяких етимологій назв, які подає автор, ну й щодо деяких, трохи найвішних, історичних пояснень, проте він мусять привітати книжку Я. В. Рудницького. — вона є, безперечно, маніфестацією з нагоди 60-річчя української еміграції в Канаді. Ми, очевидно, не можемо тут, у Парижі, перевірити всю ту численну джерельну літературу, що її автор сумлінно подає під кожною назвою, — це вже є справа фахівців у Канаді, — проте ми можемо тут, — з тими зауваженнями, що їх ми висловили вище, — відзначити "Канадійські місцеві назви українського походження", як позитивне явище.

*) Повторюємо тут цю рецензію, бо в попередньому числі «України» (стор. 399), через технічні причини, текст її був поплутаний.

Письма и бумаги императора Петра Великого. Том седьмой, выпуск второй. Том восьмой, выпуск 1-й. Издательство Академии Наук СССР. 1946. 1948.

Історикам відоме це важливе видання, розпочате в 1887 р. й поновлене тепер Академією СРСР. У першому з цитованих випусків за 1946 р. знаходимо: лист Гр. Долгорукого (5. II. 1708) в справі Кочубея і скаргу польських магнатів до царя Петра на Мазену, що, мовляв, не хоче відати Правобережжя України; лист Гаврила Годовина, 9. V. 1708, до царя в справі Палія, Кочубея й Іскря; лист Мазени до царя з 30. VI. 1708 р. про повстання дончика Булавина.

Та особливо важливий для української історіографії є перший випуск VIII тому, що охоплює час від липня до грудня 1708 р., тобто що припадає на час союзу Мазени з Карлом XII. Тут знаходимо силу цікавих документів, що з них одні частинно використав М. Костомаров у своїй монографії "Мазепа и мазенины". Інші з'явилися в збірці Бантиш-Каменського, а інші з'являються вперше. З цією публікацією втрачають наукове значення ті документи, що їх принесли свого часу Костомаров і Бантиш-Каменський, бо Академія Наук подає ті документи за останнім словом наукової палеографії.

Річ ясна, що ми не маємо тут змоги навіть частинно зачитувати документи з московського видання, але не можемо стриматися, щоб не подати кілька рядків з листа царя з 31. X. 1708 р. (старий стиль) до Стефана Яворського (стор. 261):

"Понеже паче всякого чаяния Мазепа втарыи люда, правомъ і образомъ, паче же дѣйствомъ, явился і, остави православіе, к ерѣтикамъ шведомъ ушель... і вѣмѣсто защитения такоужь какъ великой стрѣитель оныхъ былъ святымъ церквамъ, нынѣ проклятой гонитель онымъ учинился... Того ради ізволте оного за такое сво дѣло публично в саборной церкви проклятию предать".

З листа царя від 2. XI. 1708 р. до Григорія Долгорукого дізнаємося, що Петро I сподівався захопити в Батурині також і Войнаровського, а 5-го листопада він же наказав:

"Батуринъ въ знакъ измѣнникамъ (повеже баронилсь) другимъ на прикладъ жечь весь".

Чи треба додати тут, що українські історики не раз заглядатимуть до цього випуску "Письма и бумаги императора Петра Великого"?

Наше листування

“НЕСВИЦЬКІ” ЧИ “НЕСВІЗЬКІ”?

Редакція дістала кілька листів, що в них читачі вказують на помилкове написання прізвища князів Несвізьких, як “Несвицькі” (“Україна”, ч. 5, стор. 393). На наш з цього приводу запит, український генеалогіст і геральдист, В. Сентютович-Бережний, прислав таке wyjaśnienie:

Родові прізвище князів Несвицьких походить від старого осередку цього роду, поселості Несвіч, або Несвід, Луцького повіту, над річкою Педонкою. Князів Несвицькі не мали жадного відношення до містечка Несвиж, Случького повіту, над річкою Ушею (Білорусь), що від його назви походить назвище вимерлого роду князів Несвизьких, який у XV ст. вже не існував.

Сам кн. Федько Несвицький у документах 1434 і 1435 рр. підписався князем Несвідським (Несвидским).

“ДЖЕРЕЛА МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА” М. ВАСИЛЕНКА

... цих (коректурних) аркушів (див. “Україна”, ч. 5, стор. 340, прим. 4) було тільки два перших із збірки, та й то останній неповний. За згодою проф. П. Д. Полонської-Василенко, я передав ці аркуші для надрукування Інституту дослідження магдебурзького права, що недавно був заєнований магістратом міста Магдебургу... Це було року 1944, а як розпорядився Інститут із цими аркушами, чи надруковано їх, чи ні, мені невідомо... А. Яковлів

ПЕРШИЙ “КОБЗАР”

І “УКРАЇНСЬКА АБЕТКА” ГАТЦУКА

Перше видання “Кобзар” Т. Шевченка з 1840 р. зберігається в Канаді, в Торонто, в збірці книг покійного Ол. Колесни.

“Українська Абетка” О. Гатцуга, видана в Москві 1861 р., зберігається в Департаменті Слов'янських Студій Макгілльського університету, Вінніпег, Канада. Я. Рудницький

“ДІЯРІЮШ” ГЕТЬМАНА ОРЛИКА

... Я в 1939 р. дістав від аноніма з Польщі врятовану частину вже друковану “Діаріюша” Орлика, що її, як другий том, видавав Український науковий Інститут у Варшаві... Але врятована і надіслана частина другого тому не охоплювала цілий рік 1724, і тому там листа Краківського єпископа до Орлика не було, отже я мав у ру-

ках тільки частину “Діаріюша” Орлика з 1724 р. Б. Крупницький

В. СОЛОВЬОВ

У передмові до листів Соловйова (“Україна”, ч. 4, стор. 270) точніше було б сказати, що архів Кулаковського “зберігався” (а не “зберігається”) в Київському Центральному Архіві Стародавніх Актів (який знищений німцями р. 1943), і що мати В. Соловйова була “з роду Сквороди” (мабуть, походила від брата Григорія С. Сквороди — Василя Савича Сквороди, народженого р. 1733, вчився в Бреславському університеті рр. 1751-1753, згодом був сотником у Сумському чи Ізюмському полку)..., а не “від Сквороди” (який не був жонатий).

О. Оглоблин

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Б. О. Унбегаун, професор слов'янської філології в Страсбурзькому університеті, звертає увагу, що:

1) на стор. 387 (“Україна”, ч. 5) помилувано дві особи: Hans H. Schaefer, відомий іраніст, і Hildegard Schaefer, авторка праці «Moscau das Dritte Rome. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt. Hamburg, 1929 р.:

2) на стор. 388 проф. В. К. Метьюза названо “керівником катедри слов'янських мов у Лондонському університеті”. В дійсності, такої є проф. Г. Нандріш, а В. К. Метьюз керує катедрою російської мови та літератури.

✱

У ч. 5 “України” треба виправити такі помилки:

На стор. 307, 1-ий рядок знизу, надруковано: “Берліз”, а треба “Берліоз”, як це правильно подано на стор. 308, 26-ий рядок згори.

На стор. 323, 24-ий рядок згори треба викинути, а замість нього, після слів попереднього рядка: “змішувався з землею” треба додати: “й утворював гумус”.

На стор. 325, 13-ий рядок знизу, в статті Ю. Шереха надруковано: “і дав змогу пояснити...” а має бути: “і дав змогу виставити...”.

На стор. 386, у другій шпальті, 4-ий рядок згори, серед гостей, присутніх на доповіді Ю. Шереха в Стокгольмському університеті, помилково згадує В. Кінарського (Гельсінкі) й Б. Унбегауна (Страсбург). У дійсності, вони обидва виступали там з власними доповідями геть пізніше.

Україніка

● Книга *Станіслава Косцюшковського* «Polacy a Liban i Syria w toku dziejowym», (Бейрут, 1949, стор. 219) подає вісті про сина *Михайла Чайковського* (стор. 63) і про якогось коменданта *Мурада-Бея*, "українського козака" (стор. 73).

● Німецький мовознавець *М. Фасмер* видрукував у «Zeitschrift für slavische Philologie» (1950, Bd. XX, Heft 2, стор. 376-378) статтю "Половецький вождь в українській казці".

● Колишній голова політичного відділу міністерства закордонних справ Німеччини *часів Гітлера* (Розенберга) *Петер Кляйт* видав цікаву книжку «Zwischen Hitler und Stalin, 1939-1945». (Bonn, Athenäum - Verlag, 1950 р., стор. 344), де знаходимо чимало причинків до історії "Німецької України", а саме — до господарювання *Еріха Боха* в Україні (стор. 180-192).

● Фонологічна система української мови була темою доповіді *Е. Дейна*, виглошеної в Польському мовному товаристві в *Краківі*. Короткий виклад доповіді надруковано у *Бюлетені Товариства* (№ 10, Краків, 1950, стор. 149-153). Вважаючи систему українських голосних за ясну, автор головну увагу звернув на систему приголосних.

● Докладний огляд місцевих назв *Гуцульщини*, — вод, гір і осель, подає в *Nazwy geograficzne Nuculszczyny* *Стефан Грабец* (Краків, 1950, Польська Академія Наук, стор. XII+264). Автор доходить висновку, що характер місцевих назв у Гуцульщині (перевага топографічних назв, брак етнічних, патронімічних, мале число назв за власником і здібнілих) доводить розмірно недавнє заселення терену. З того, що в чимало назв мішаних, румунсько-українських (напр., румунський корінь і український суфікс, або навпаки), він висновує можливість двоємовності в періоді людності. Польський елемент у місцевих назвах — пізніший, і пояснюється тим, що автор називає польськими впливами "культурно-адміністративними".

● *В. Терещенко*, американський громадянин, колишній член УНРРА в Києві, студіює питання "Промисловий кооперативізм в Україні після війни" (The American Slav Review, 1951, лютий, стор. 26-37).

Надіслане до редакції

Лев Биковський. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету. (Спомини). Нью-Йорк - Вінніпег, 1949, 12", стор. 8.

Визначні жінки України (Л. Дражевська: Олена Пчілка; Н. Даниловська: Загублений рід Старичевих-Черняхівських-Штепенків). Об'єднання Українських Жінок на еміграції, 1950., 16", стор. 64 (ілюстрації).

Павло Машенко. Засади творчості *О. Кошиця*. Вінніпег, 1950, стор. 14. ("Осередок української культури й освіти").

Ярослав Славутич. Модерна українська поезія. 1950. Видання "Америка", вел. 8", стор. 71.

Василь Чапленко. Мова "Слова о полку Ігореві". УВАН. Slavistica. Ч. 7. Вінніпег, 1950, 8", стор. 28.

Леонід Білецький. Омелян Огоновський. Вінніпег, 1950, стор. 68. (Накладом УВАН. Серія: Українські вчені, № 2).

Слово Істини. Народний християнський місячник духовної культури й рідної мови. Вінніпег. Червень 1950 — квітень 1951 р.

Київ. Журнал літератури й мистецтва. Філадельфія, 1950, ч.ч. 1, 2, 3; 1951, ч.ч. 1, 2, 3.

В. Січинський. Іван Мазепа, людина і мейнат. Філадельфія, 1951, 8", стор. 53.

Бібліотека Чорномор'я. Неперіодичний журнал для виховання та випколення пластуців. (Цельостиль). Торонто. 5-20 березня 1951 р.

Ukrainian Resistance. The story of the Ukrainian National Liberation Movement in Modern Times. New York, Ukrainian Congress Committee of America, 1949, стор. VII, 142.

Roger Portal. L'Oural au XVIIIe siècle. Etude d'histoire économique et sociale. Paris, Institut d'Etudes slaves, 1950, вел. 8", стор. 434.

Bulletin de la Société d'Histoire Moderne, 1950, № 20, 21.

The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. Vol. 1, 1951, № 1. New-York, 8", стор. 77.

Lucien Laurat. Stalin, la linguistique et l'impérialisme russe. Paris, Ploa, 1951, 8", стор. 91.

Oriente Christiano. Madrid, 1951, № 1.

Ryszard Wraga. Russian Emigration after Thirty Years' Exile. Reprinted from «The Eastern Quarterly», IV, № 1, January 1951, London, стор. 18.

Ціна — 275 frs.
Prix